

Ранній розвиток дитини

Посібник для батьків

Як розвивається
малюк від
народження
до трьох років

Впроваджується:

KfW unicef

Благодійний фонд «Інститут раннього втручання».

Посібник створено на основі книги «Ранній розвиток дитини.

Посібник для спеціалістів і батьків» під ред. А. Кравцової, А. Кукурузи - К., 2015.

Цю публікацію було виготовлено за підтримки Уряду Німеччини через Німецький банк розвитку (KfW). Зміст даного матеріалу є виключною відповідальністю БФ «Інститут раннього втручання» та не може жодним чином сприйматися як такий, що відображає погляди Уряду Німеччини та ЮНІСЕФ

ЗМІСТ

3	Вступ
5	Закономірності рухового розвитку маленької дитини
23	Закономірності мовленнєвого розвитку та рання комунікація
34	Сенсорний розвиток у ранньому віці
43	Психоемоційний розвиток у ранньому віці
71	Харчування та догляд
75	Післямова

Вступ

Розділити розвиток дитини на різні сфери можна вельми умовно.

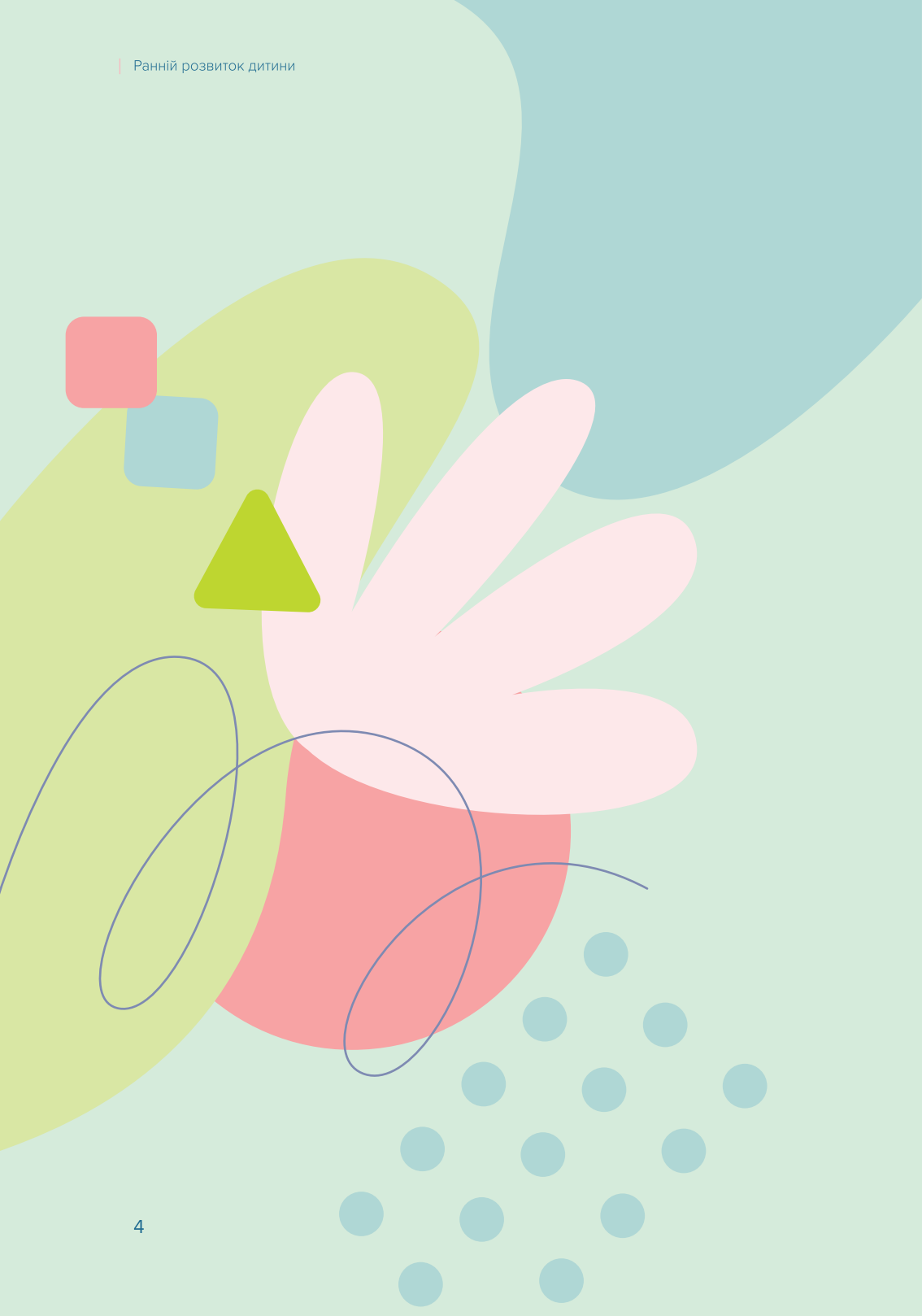
Жодна сфера не може розвиватися ізольовано. Образно кажучи, розвиток дитини можна порівняти з рухом триколісного велосипеда: усі його колеса мають обертатися для того, щоб рух відбувався. Так і сфери розвитку дитини (умовно зазвичай виокремлюють три сфери: руховий розвиток, когнітивний розвиток і соціально-емоційна сфера) не можуть розвиватися одна без одної.

У цьому посібнику ми розглядаємо руховий, мовленнєвий, сенсорний, психоемоційний розвиток, традиційно розділивши їх опис на різні розділи.

Проте важливо пам'ятати, що дитина – цілісна особистість, і її гармонійний розвиток залежить від можливості реалізовувати увесь потенціал, що дала їй природа. Фізична активність сприяє розвитку мислення і творчості, мотивація та емоції сприяють розвитку моторики, соціальні зв'язки і комунікація мотивують на взаємодію, мовлення, гру тощо, тож ланцюжок взаємних впливів певних умінь і навичок на розвиток інших – нескінченний!

А от створення умов для різнобічного розвитку малюка (адекватний простір для розвитку, стабільне доброзичливе оточення, посильні й вчасні активності) – це завдання для дбайливих дорослих, для яких і призначено цей посібник.

Закономірності рухового розвитку маленької дитини

Розвиток рухових навичок маленької дитини має свої закономірності й етапи. Послідовність появи цих навичок, як правило, однакова для всіх дітей, що розвиваються в звичайному порядку (з деякими варіаціями у швидкості отримання якихось навичок чи в порядку їх набуття: наприклад, деякі діти починають ходити раніше, ніж повзати).

Основні чинники рухового розвитку дитини

Рухові функції в нормальному розвитку дитини з'являються завдяки взаємодії декількох важливих чинників, до яких належать

мотивація

сила

рівновага

зразки рухів

✓ МОТИВАЦІЯ

Немовлята рухаються, щоб або виразити якусь внутрішню ідею чи відчуття, або для досягнення якоїсь зовнішньої мети. Немовлята, що нормально розвиваються, і діти молодшого віку старанно вчаться новим рухам, набувають навичок й залюбки беруться за складніші завдання, якщо вони відчують перспективу використання нового уміння для досягнення нових цілей. Приміром, ди-

тина терпляче і докладаючи багато зусиль освоює техніку підйому сходинками, зацікавлена тим, щоб, забравшись нагору, скотитися з гірки.

✓ СИЛА

Новонароджені майже не мають можливості рухатися проти дії сили ваги. У перші шість місяців життя немовляти посилюється функція м'язів-розгиначів, дитина починає піднімати голову та відривати руки і ноги від площини опори в положенні лежачи на животі. У віці від шести до дев'яти місяців немовлята вчаться підводитися за допомогою рук, підніматися на коліна й утримувати тулуб вертикально в положенні сидючи, а потім підтягуватися в положення стоячи.

✓ РІВНОВАГА

Рівновагою можна вважати уміння підтримувати центр ваги тіла над площиною опори. При освоєнні нових положень тіла (наприклад, опора на витягнуті руки, сидючи, стоячи), дитина спочатку вчиться утримувати рівновагу, а потім – переміщати центр ваги і використовувати рухи тіла, щоб не втрачати рівновагу. Зір, пропріорецепція та вестибулярний апарат взаємодіють між собою і розвивають у дитини відчуття рівноваги при використанні стабільних поз і рухів.

✓ ЗРАЗКИ РУХІВ

Немовлята народжуються з набором стереотипних зразків рухів (рефлексів) – наприклад, смоктання, рефлекторне хапання, рефлекторне повзання. З часом зразки рухів урізноманітнюються, і дитина може використовувати великий діапазон рухів для досягнення своєї мети. У перший рік життя розвиток дитини відбувається в певній послідовності: від лежання на спині – до лежання на животі, потім – до стояння і ходіння. Розвиток рухових сфер відбувається «від голови – до куприка» (приміром, спершу з'являються

контрольовані рухи рук, потім – ніг), «від центру – до периферії» (наприклад, вирівнювання відбувається спочатку в стегні, а потім в гомілці). Зразки рухів змінюються від рухів усім тілом до ізольованих рухів: у новонародженої дитини одночасно рухається усе тіло, а згодом вона набуває здатності рухати різними частинами тіла (руками або ногами) самостійно, незалежно одне від одного.

Рухові рефлексиві немовляти

Здорова дитина народжується з групою **безумовних** (вроджених) і тонічних рефлексів, які підтримують необхідний м'язовий тонус. Вони потрібні для розвитку координованих рухів і є основою усієї довірливої рухової активності. Вони є основою розвитку **установчих** рефлексів (статокінетичних), які забезпечують повороти і перевороти тулуба дитини, хапання предметів руками, рухи головою та ін. Це, своєю чергою, забезпечує подальшу вертикалізацію тулуба дитини.

Установчі рефлексиві створюють умови для формування умовних (набутих) рефлексів, які сприяють виникненню довільних рухів у дитини.

До природжених рефлексів належать:

- **харчові** (смоктання, ковтання, слиновиділення);
- **спинальні рухові автоматизми** (захисний рефлекс, рефлексиві опори, випрямлення й автоматичної ходи, хапальні, рефлексиві Моро, Галанта, Переса);
- **позотонічні автоматизми** (рефлексиві), реакції випрямлення і рівноваги.

Якщо покласти новонароджену дитину на живіт, то вона починає рефлекторно повертати голову убік – це **захисний рефлекс**, виражений з перших годин життя. Якщо дитину підтримувати попід пахви, заздалегідь поставивши її на поверхню опори, то вона випрямляє тулуб і стоїть на напівзігнутих ногах на повній стопі; якщо

злегка нахилити її вперед, то вона зробить крокові рухи по поверхні, – це **рефлекс опори, випрямлення і автоматичної ходи**. Реакція опори і автоматична хода є фізіологічними до двох місяців, потім вони згасають і лише наприкінці першого року життя з'являється здатність самостійно стояти і ходити.

— Рефлекс повзання (Бауера)

виявляється в положенні лежачи на животі або на спині – дитина починає спонтанно повзати, а якщо при цьому приставити долоню до підшов, рефлекс посилюється. Цей рефлекс є фізіологічним з третього–четвертого дня життя новонародженого до чотирьох місяців, а потім згасає. Згодом у дитини з'являється здатність повзати, спочатку – по-пластунськи, потім рачки.

Кожного разу, коли долоні дитини розкриті, і їх злегка торкається якийсь предмет, спрацьовує **хапальний долонний рефлекс**, і немовля стискає кулаки, захоплюючи й утримуючи іграшки. Підшовний рефлекс виявляється при натисканні великим пальцем на підшву біля основи II–III пальців стопи дитини: новонароджений робить підшовне згинання пальців ноги. До кінця року дитина зможе утримувати рівновагу і вагу тіла на стопах.

— Рефлекс Моро

симетричне розведення і зведення рук при раптовому гучному звуці або при легкому ударі рукою по поверхні опори, де знаходиться дитина. Спочатку дитина різко розводить руки, а потім повертається в те саме положення, «обіймаючи» себе.

— Рефлекс Галанта

при подразненні шкіри біля хребта тулуб вигинається дугою, відкритою у бік подразника; у той самий бік повертається голова. Рефлекс існує з 5–6-го дня життя. Фізіологічним є до 3–4-х місяців, а в подальшому впливає на стійкість тулуба – згинання тулуба убік.

— Рефлекс Переса

при проведенні пальцем по остистих відростках хребта від куприка до шиї виникають больова реакція, крик. Цей рефлекс є фізіологічним до 3–4-х місяців.

— Лабіринтовий тонічний рефлекс (ЛТР)

виявляється в двох початкових положеннях — на спині, на животі — і залежить від положення голови. ЛТР на спині проявляється гіпертонусом усіх м'язів-розгиначів тулуба: хребет і ноги прямі, приведені і ротовані всередину; верхні кінцівки можуть бути розведені в боки (напівзігнуті або притулені до тулуба); фізіологічним є до 3–4-х тижнів. ЛТР на животі виявляється гіпертонусом м'язів-згиначів тулуба. Дитина не може підняти голову, розігнути кінцівки, а також спиратися на руки і піднімати тулуб. Фізіологічним є до 2-х місяців.

— Симетричний шийний тонічний рефлекс (СШТР)

проявляється під час рухів у шийному відділі хребта. При нахилі голови вперед підвищується тонус м'язів-згиначів верхніх кінцівок. При нахилі голови назад підвищується тонус м'язів-розгиначів верхніх кінцівок і м'язів-згиначів нижніх кінцівок. Рефлекс є фізіологічним до трьох місяців. При затримці СШТР дитина не може стояти рачки і на колінах. Також затримуватиметься вертикалізація і ходіння. Надалі формується розгинальна установка нижніх кінцівок.

— Асиметричний шийний тонічний рефлекс (АШТР)

проявляється при повороті голови убік; посилюється тонус м'язів-розгиначів руки та ноги на тому самому боці і тонус м'язів-згиначів протилежних кінцівок.

Рефлекс може проявитися більше у верхніх кінцівках під час їх згинання та розгинання. Рефлекс є фізіологічним до 4-х місяців. У цей період дитина активно цікавиться іграшками, бере їх в руки, притискає до обличчя, роздивляється, бере до рота. Затримка рефлексу гальмує розвиток маніпуляційної функції рук, порушує зорове відчуття.

— Рефлекс випрямлення від голови до тулуба та від таза до тулуба

проявляється при повороті голови у той бік, куди водночас повертається тулуб дитини. Рефлекс можна викликати поворотом таза і ніг дитини убік. При цьому одночасно у той самий бік розвертається й тулуб. Такий поворот «блоком» у здорової дитини зникає наприкінці 3-го місяця. Потім повороти голови і тазового пояса здійснюються окремо. Це пов'язано з появою у дитини торсії у поперековому відділі хребта. Торсія сприяє своєчасному формуванню поперекового лордозу та забезпечує можливість виконувати повороти, перевороти й утримувати рівновагу при сидінні і ходінні.

У таблиці наведено деякі основні безумовні рефлекс новонароджених.

Таблиця 1. Деякі основні безумовні рефлекс новонароджених

Рефлекси	Подразник	Реакція	Функція / патологія
Пошуковий з 28 тижнів до народження – до 3 місяців	Подразнення навколоротової ділянки доторками	Кут рота опускається, голова повертається у бік подразнення	Годування / відсутнє у разі: низького тону-су, високого тону-су, зниженої збудливості, зниженої чутливості. Асиметричний лицьовий параліч. Ураження ЦНС – однобічне
Моро від народження до 4 місяців	Раптовий гучний звук: підвести голову немовляти, що лежить на спині, на 45° і несподі-вано опустити	<i>1-ша фаза:</i> розведення рук, <i>2-га фаза:</i> повернення у ви-хідну позицію через декілька секунд. Крик	Випрямлення тулуба і кінцівок / асиметрич-ність – периферичні неврологічні ушко-дження або порушення м'язів верхніх кінцівок. Патологічно, якщо збе-рігається у віці більше 4 місяців – симптом уповільненого контро-лю голови

Рефлекси	Подразник	Реакція	Функція / патологія
Хапальний долоною від 2 до 4–6 місяців	Натиснути вказівним пальцем на долоню / вкласти палець у відкриту долоню	Кисть дитини охоплює палець	Автоматичне хапання предмета / патологічно, якщо зберігається – порушення цілеспрямованого хапання рукою і відпускання
Підошовний від 28 тижнів до 9 місяців	Натиснути вказівним пальцем на основу II–III пальців стоп	Підошовне згинання пальців	Стопа – порушення утримання ваги на стопах. Проблеми з взуванням і зняттям взуття
АШТР – асиметричний шийний тонічний рефлекс (рефлекс Магнуса–Кляйна) від народження до 4 місяців	У положенні лежачи на спині, пасивно повертають голову дитини у бік (на 90°)	Рука, до якої повернено обличчя дитини, розгинається і відводиться від тіла, кисть відкривається. Одночасно інша рука зігнута та її кисть стиснута в кулак (поза фехтувальника). При поворотах голови відповідно змінюється позиція	Робота верхніх кінцівок, кистей рук, перенесення ваги тіла / при затримці більше 16 місяців – порушення ЦНС. Відсутність контролю голови і кінцівок по середній лінії
СШТР – симетричний шийний тонічний рефлекс від народження до 3 місяців	У положенні на спині, при пасивному нахилі голови дитини / при розгинанні голови	Розгинання верхніх кінцівок, згинання нижніх кінцівок / зворотна реакція (згинання верхніх кінцівок, розгинання нижніх кінцівок)	Сприяє стоянню рачки, запобігає розгинанню хребта в положенні на животі / при затримці: порушення розвитку реципрокного повзання, стрибків «як кролик», порушення постави при сидінні; порушення координації при сидінні

Рефлекси	Подразник	Реакція	Функція / патологія
ЛТР – лабіринтовий тонічний рефлекс в положенні на спині до 3–4 тижнів, на животі – до 2 місяців	Виникає у разі зміни положення голови в просторі. У положенні на спині: долонею піднімають голову дитини від опори і злегка нахилиють її до грудей, визначають ступінь напруги м'язів-розгиначів шії.	Якщо ЛТР активний, голова дитини піднімається разом з тулубом, дуже важко зігнути суглоби рук і ніг	Сприяє переворотам на животі і назад, а згодом і сидінню / при затримці: порушення рівноваги, координації, неспроможність протидіяти силі ваги, відсутність контролю голови, перевороти ускладнені
	В положенні на животі: піднімають голову дитини над опорою, визначають ступінь напруги м'язів-згиначів шії	Якщо ЛТР активний, важко підняти голову дитини, не вдається розігнути верхні та нижні кінців і розвести їх в сторони	
Реакція випрямлення (зорова) до 2 місяців	Перевертати тулуб у всіх напрямках	Голова дитини намагається утримати рівновагу	Розвиток контролю рухів головою, антигравітаційний / затримка або взагалі відсутність: дисфункція ЦНС, порушення зору
Рефлекс опори на ноги від народження до 1–2 місяців	Дитину утримують вертикально з опорою на стопи на твердій поверхні	Відбувається випрямлення тулуба й спирання на повну стопу	Ходіння, утримання ваги тіла / відсутність або асиметричність – порушення ЦНС: гіпотонія м'язів або ушкодження периферичних нервів

Рефлекси	Подразник	Реакція	Функція / патологія
Рефлекс спира- ння на руки від народжен- ня до 2 місяців	Притулити дити- ну до краю стола передпліччям і тильним боком долоні	Згинання руки, долоня спира- ється на стіл, а потім розги- нання кінцівки для утримання ваги тіла	Спирання на прямі руки, утримання ваги тіла / відсутність або асиме- тричність – порушення ЦНС: гіпотонія м'язів або ушкодження пери- феричних нервів
Автоматична хода від народжен- ня до 2 місяців	Тримати дитину вертикально, стопи на поверх- ні опори, нахили- ти тулуб вперед	Скоординовані почергові кро- кові рухи, спи- раючись усією стопою (спочат- ку опускається п'ята)	Здатність утримувати вертикальне положен- ня, ходіння / гіпотонія м'язів або ушкодження периферичних нервів
Шийний випрямний рефлекс від народ- ження до 4–5 місяців	Повернути го- лову дитини, що лежить на спині, убік (чи при- вернути її увагу, щоб вона сама її повернула)	За головою повертається усе тіло	Здатність переворотів (перекатів), контроль рухів тулуба / при затримці: відсутність переворотів, порушен- ня координації рухів, порушення контролю тулуба

Динаміка рухового розвитку дитини

Розвиток маленької дитини від народження до 3 років є надзвичайно динамічним. Тому спостереження й оцінку розвитку немовляти зручно робити відповідно до прийнятих нормативних (середніх) параметрів розвитку по триместрах. У цьому розділі розглянемо динаміку рухового розвитку дитини, описуючи рухові уміння і навички, що дитина отримала в кожному триместрі раннього дитинства.

Новонароджена дитина більшу частину доби спить (до 20–22 годин) та їсть (6–7 разів). Зовсім невелику частину дня вона не спить. Якщо вона проводить час лежачи на спині, фіксованої опори немає, рухи дитини усім тілом випадкові і безладні, вона не в змозі підняти голову й утримати її у вертикальному положенні. Руки і ноги зігнуті в усіх суглобах і притиснуті до тіла, кулачки стиснуті. Це пояснюється тим, що до 3-місячного віку тонус м'язів-згиначів рук і ніг підвищений (так званий фізіологічний гіпертонус). Положення голови і тулуба асиметричне, плечі високо підняті над рівнем поверхні опори, лопатки відведені, що зумовлено впливом безумовних рефлексів новонароджених.

Коли новонароджений перебуває в положенні лежачи на животі, він спирається на голову, кисті, коліна – дитина ще не може протидіяти силі ваги, голова розташована асиметрично, центр ваги знаходиться на рівні грудної клітки, тому підняття голови потребує великих зусиль і виконується силою розгиначів шиї. Кінцівки зігнуті і притиснуті до тулуба, таз трошки підведений над поверхнею опори.

Особливості розвитку рухів в період **від народження до 3 місяців** – це притиснення кінцівок до тіла, згинання, випростування тіла по середній лінії.

Вже до кінця першого місяця життя, коли дитину частіше кладуть на живіт і беруть на руки під час неспання, ці положення дають ди-

тині змогу раніше почати піднімати і утримувати голову, повертати її в різні боки, споглядаючи навколишній світ. Цілком очевидним є той факт, що, перебуваючи в положенні «обличчям вниз», дитина змушена вчитися тримати голову прямо, щоб дивитися навкруги і розвивати інші структури тіла.

У положенні лежачи на животі випадкові і безладні рухи рук і ніг поступово стають контрольованими, верхня частина тіла підводиться, ноги опускаються вниз – центр ваги опускається в ділянку живота (пупка), руки наближаються до середньої лінії тіла, і дитина починає якісніше спиратися на передпліччя. Дитина починає усвідомлювати своє положення і контролювати силу ваги. І хоча дослідження навколишнього світу потребує великих зусиль, дитина вже може на короткий час зосередити погляд на обличчі дорослого і спробувати утримати голову вертикально.

До кінця третього місяця дитина вже може стабільно фіксовано спиратися на стегна, передпліччя і на зовнішній край кисті. Стегаючи за іграшкою і дорослим, дитина може контролювати голову за межами середньої лінії (за межами площі опори); поворот голови на 180°. Таз щільно притиснений до поверхні опори. Дитина свідомо фіксує погляд під час стимуляції протягом невеликих проміжків часу.

У положенні «лежачи на спині» дитина отримує фіксовану площу опори. Спостерігаючи за іграшкою або за обличчям дорослого, дитина може змінити положення голови і тулуба рівніше щодо центру, рухи рук і ніг відбуваються по середній лінії тіла. Тулуб стабілізується завдяки притисканню ліктів до тулуба, рухи здійснюються «блоком», немає окремих рухів кінцівок. АШТР без патологічних ознак.

До кінця третього місяця життя дитина, піднімаючи ноги до живота, активізує м'язи живота. Ноги частіше рухаються у напрямі голови. Грудна клітка звужується за рахунок активізації міжреберних м'язів. Центр ваги переміщається до верху грудної клітки – грудна клітка стає більш пласкою, тулуб стабілізується, хребет видовжується. Дитина частіше утримує симетричне положення голови і тулуба.

Для періоду від трьох до шести місяців характерним є розвиток рухів за схемою – відведення кінцівок, їх розгинання, вихід за середню лінію тіла.

У віці трьох місяців дитина, лежачи на животі та спираючись на зігнуті руки, підводить верхню частину тулуба і добре тримає голову. Завдяки повторенням, рухи рук і ніг удосконалюються. Упираючись у підлогу і роблячи ці безладні рухи, дитина усвідомлює, що пересунулася назад, вперед, ліворуч, праворуч. Виявивши це завдяки такому положенню голови, яке дає змогу їй дивитися перед собою, дитина розуміє користь рухів, які переміщують її вперед. Вона усвідомлює ті відчуття, які переживає при русі.

У віці чотирьох місяців дитина вже підводиться на випрямлених руках, спираючись тільки на долоні. Дитина починає цікавитися іграшками: тягнеться до них, а десь у чотири місяці вже хапає й тримає їх. До чотирьох місяців дитина, дотягуючись до іграшки не спираючись на лікоть, компенсаторно лягає на бік. І вже до чотирьох місяців формуються навички правильного перевороту зі спини на живіт.

Центр ваги опускається нижче до таза, живіт відривається від поверхні опори. Дитина у віці близько шести місяців може самостійно спиратися на коліна та кисті (накарачки) і хитатися. Перебуваючи на підлозі, дитина може активно повертатися навколо себе в обидва боки, роздивлятися, повертаючи голову на 180°, відпочивати на ліктях. Перевертається з живота на спину.

У положенні «лежачи на спині» дитина має більше можливостей самостійно займатися з іграшками, які розвішують перед нею на відстані витягнутої руки або дають в руку. Але найкращими іграшками для 4–6-місячного малюка є його власні руки і ноги. До віку 4–5 місяців підвищений тонус м'язів-згиначів кінцівок зникає, і махання руками й ногами має вільний та цілеспрямований характер. Дитина починає досліджувати спочатку верхню частину ніг. У віці 4–5 місяців дитина самостійно перевертається зі спини на живіт. У 3-місячної дитини зникає рефлекс опори і ходіння ніжками, і вона не утримує вагу тіла приблизно до 4–5 місяців. Узятий попід пахви 5-місячний малюк стоїть прямо, не підгинаючи ноги, і усвідомлює

своє стояння. Намагається сісти, тримаючись за будь-що руками, контролюючи голову і тулуб, а ближче до шести місяців зможе підтягувати ноги до живота. Самостійно сидіти діти до шести місяців не можуть – їм потрібна підтримка. У положенні сидючи на підлозі, спираючись на прямі руки, дитина сидітиме з «круглою» спиною.

Для періоду шість–дев'ять місяців у формуванні поз і зразків руху характерним є розвиток ротації (поворот нижньої і верхньої частини корпусу відносно одна одної) і перехідних положень. Це вік, коли дитина вже навчилася добре утримувати рівновагу в положенні лежачи на спині і на животі. Вона починає активно вивчати свої ноги в положенні лежачи на спині, підносити їх до очей і до рота, при цьому не падаючи на бік.

У положенні лежачи на животі, спираючись на руки, дитина вчиться переносити вагу тіла з однієї руки на іншу, тягнутися за предметом, поступово в неї розвивається вміння повертатися навколо себе на животі. На початку 7-го місяця, намагаючись вкотре дотягнутися до іграшки, малюк може почати повзти на животі, спочатку відштовхуючись руками назад, потім, більше користуючись ногами в цьому процесі, – симетрично вперед («як заєць»). Надалі включається альтернативне повзання – це повзання з асиметричним і поперемінним включенням рук і ніг (по-пластунськи).

Перевертання на живіт і на спину відбуваються скоординовано, дитина може затриматися в положенні лежачи на боці, спираючись на лікоть, і достатньо довго гратися в такому положенні. Усі ці рухи розвиваються, тому що у дитини з'являється можливість ротувати корпус, повертати верхню або нижню частину корпусу відносно одна одної. Надалі, завдяки зростанню активності, розвитку незалежних рухів частинами тіла та поліпшенню здатності дитини спиратися руками, вона поступово з положення «лежачи на боці» вчиться самостійно переходити в положення «напівсидячи».

Уміння сидіти самостійно розвивається у декілька етапів. Спочатку дитина може затримуватися вертикальніше в положенні «сидючи на боці», при цьому спираючись двома руками на поверхню. У цьому положенні вона вчиться контролювати голову, рухати нею незалежно від інших частин тіла. На цьому етапі відбувається адаптація

організму до утримання ваги тіла проти сили ваги у вертикальному положенні. Поступово малюк вчиться, спочатку тримаючись однією рукою, а потім – без підтримки, сидіти з рівною спиною. Вдосконалюючи цю навичку, дитина починає використовувати різноманітні варіанти пози «сидячи» і вільно міняти положення тіла (9–10 місяців).

Приблизно у сім місяців дитина намагається підтягуватися до вставання. Це потребує великих зусиль, адже вона тягнеться вгору усім тілом, – підвищується тонус, дитина стає на пальці. З часом дитина краще опановує цю навичку, покращується рівновага і балансування, і вона опускається на стопи. Встає дитина спочатку двома ногами, а з часом і однією. Під час стояння 7–8-місячної дитині потрібна широка площа опори: її коліна і стегна напівзігнуті. Дитина ніби заморожує позу – зводить лопатки, згинає і піднімає руки. У цей період також згасає хапальний рефлекс стопи, оскільки дитина дедалі більше вчиться спиратися на ніжки.

У 9–12 місяців дитина поступово змінює потрібну їй опору з широкої площі опори на точки опори (ноги, руки). Вона вже може утримувати вертикальне положення проти сили ваги.

У дев'ять місяців дитина освоює переміщення рачки, при цьому її площа опори може бути ще досить широкою. З плином часу, ближче до 11-ти місяців, поза рачки удосконалюється, покращується контроль тулуба (дитина може залазити на сходинки, на диванні подушки і злазити з них). Ця поза є перехідною у вертикальне положення: дитина експериментує, переходячи в позу ведмедя (опора на кисті і стопи).

До кінця першого року з положення «як ведмедик» дитина навчиться самостійно переходити в положення стоячи. У цей період вона вміє вставати біля опори, при цьому її ноги стають чимраз активнішими, вона досить добре контролює сидіння навпочіпки біля опори. Приблизно з десяти місяців дитина переходить з пози «рачки» в положення сидячи. Поза сидячи є не лише основною позою для гри, а також і перехідною в усі інші положення; до цього віку

у дитини вже досить розвинений контроль тулуба, завдяки чому вона може вільно переносити вагу тіла з одного боку на інший і змінювати положення.

У цей період дитина освоює пересування уздовж меблів, покращуючи контроль тіла у вертикальному положенні, і робить свої перші кроки. Під час самостійного ходіння і стояння вона починає балансувати на ступнях. З цієї миті починається розвиток склепінь стопи, і до трирічного віку стопи набувають вигляду, як у дорослої людини. До того часу дітям притаманна фізіологічна плоскостопість.

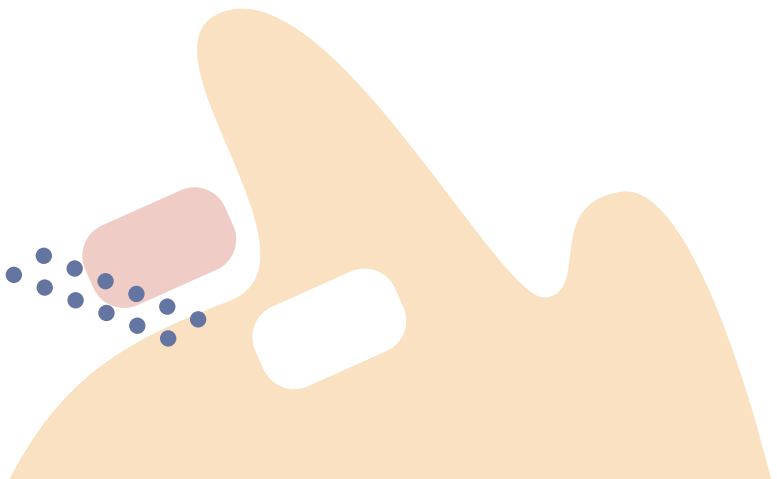
До кінця першого року життя хода дитини може виглядати так: руки високо підняті, ноги широко розставлені, вона не переносить вагу тіла із боку в бік.

На другому році життя дитина хитко стоїть на широко розставлених ногах, під час ходьби хитається то в один бік, то у другий. У малюка відносно довгий тулуб, велика голова (1/5 від загальної довжини тіла), короткі ноги. Центр ваги розміщений вище, ніж у дорослого, – на рівні грудної клітки. Недостатній розвиток склепіння стопи. Однорічна дитина все ще втрачає рівновагу, ходить, часто перебираючи ніжками, майже бігом, щоб не впасти, причому повноцінні самостійні кроки у дитини з'являються після розвитку координації рухів рук.

Дитина 12–15 місяців під час ходіння може не триматися за опору, але вона ще не спроможна з такого положення повернутися назад, щоб дістати іграшку. Це стане можливим тільки у віці півтора року. У вертикальному положенні дитина не в змозі повністю випрямити стегна, через що вона стоїть животом вперед, а ноги її дещо розвернені. Коли малюкові півтора року, він починає пересуватися по-новому – зігнувши руки в ліктях і притиснувши їх до тулуба. В міру того, як щораз більше диференціюються рухи рук і плечового пояса, формуються погоджені (реципрокні) рухи рук під час ходіння: права рука робить рух вперед одночасно з лівою ногою, і навпаки. Збільшення стійкості тулуба у вертикальному положенні сприяє розвитку рухів ніг. Стегна і коліна вільно розгинаються, в стопах формується підошовне згинання (опускання передньої частини стопи донизу), завдяки чому з'являється п'яtkово-пальцева

форма кроку з первинною опорою на п'ятку, потім на пальці – так званий перекат. З півтора року малюк починає легко вставати без підтримки з положення на животі і на спині. Потім він поступово освоює різні комбіновані рухи. Формується рівномірний ритм кроку.

У півтора року в дитини з'являються елементи замахування і кидання, які потребують сили, спритності, окоміру і координації рухів кінцівок і тулуба. У малюка спостерігається відмінність в киданні правою і лівою рукою. Кидання удалину дається йому легше, ніж у ціль. Бавлячись, дитина другого року життя легко змінює різні способи руху: вона може встати на коліна або на одне коліно, лягти на підлогу. Вона, як і раніше, вважає за краще користуватися однією рукою, проте друга рука, яка раніше лише пасивно тримала певний предмет, починає активно діяти. Наприклад, малюк може тримати чашку двома руками. У віці від півтора до двох років триває вдосконалення дії рук, що потребують супінації передпліччя, і дитина навчається повертати ручку дверей чи висипати предмети з ящиків.

— НАБУТТЯ ДИТИНОЮ НАВИЧОК СКЛАДНИХ РУХІВ: біг, ходіння сходами, стрибки, кидки тощо

На третьому році життя варіативність рухів дитини істотно збільшується як якісно, так і кількісно. Вона починає освоювати **ходіння сходами**. Дворічна дитина спочатку ставить одну ногу на сходинку, потім приставляє до неї другу. Дещо пізніше вона використовує цей самий спосіб під час спуску сходами. Уміння ходити сходами розпочинається з освоєння простішої навички: малюкові в цьому віці легше йти вгору, ніж вниз.

Спосіб ходіння рівною поверхнею стає досконалішим: ноги дитина вже не розводить широко, руки опущені уздовж тулуба, а не відведені в боки, як це було на початковому етапі оволодіння ходінням. Ця навичка набуває рис автоматизму. Наприкінці другого року дитина вже здатна **йти назад**, намагається **бігати**. Такий поступальний розвиток моторики стає можливим завдяки вдосконаленню функції рівноваги і ротації корпусу. Триває подальша диференціація рухів ніг, удосконалюється п'яtkово-пальцева навичка ходіння, і дитина може використати досить вузьку «базу» для кроку. Це, своєю чергою, веде до поліпшення координації рухів під час ходіння. Проте малюку досі важко робити швидкі повороти тіла, тому що його вага ще нерівномірно розподіляється на різні ділянки стоп.

Рівновага розвивається, і дитина, хоч попервах і недовго, але **може стояти на одній нозі**. Спливе зовсім небагато часу – і ось вона вже зможе **бити ногою по м'ячу**, навіть якщо їй раніше і не показували цього руху. Тепер центр ваги знаходиться дещо нижче, практично на рівні таза, як у дорослого. Вміння переміщати центр ваги і зберігати при цьому стійкість дає дитині можливість освоїти новий спосіб руху – переступання через низькі предмети. Розвиток рухливості і рівноваги створює основу для вдосконалення бігу. Дитина вже намагається ходити з різним прискоренням (швидко, повільно), повертати в різних напрямках, дріботіти ногами. Дитина цього віку може стрибати, лише тримаючись за перила і викидаючи одну ногу вперед.

Ближче до трьох років дитина вчиться правильно **кидати**: під час кидання правою рукою права нога відставляється назад і на неї переноситься вага тіла. Під час кидання лівою рукою відставля-

ється ліва нога. Коли дитина замахується, тулуб повертається у бік тієї руки, якою вона робитиме кидок, вага тіла переноситься з ноги, відставленої назад, на ногу, що стоїть попереду.

Навичка **лазіння** удосконалюється у дитини 2–3 років. Вона може користуватися драбинкою, підніматися до самого верху, але сходити вниз самостійно вона поки що боїться. Дитині потрібно навчитися переносити вагу свого тіла не лише з однієї руки та ноги на другу, а й тримати свій тулуб, опираючись силі земного тяжіння. Біг дітей 2–3 років схожий на прискорене ходіння. Характерна особливість для бігу – «політ» – з'являється лише за рік після перших самостійних кроків. Зазвичай дитина погано відштовхується від землі, біжить, ступаючи на всю стопу. Під час бігу руки зігнуті в ліктях. Узгоджені рухи рук і ніг під час бігу розвиваються раніше, ніж при ходінні.

До трьох років дитина рідко опановує правильну навичку стрибка. Не до кінця сформований опорно-руховий апарат, недостатня міцність кісток і зв'язок нижніх кінцівок, слабкий розвиток сили м'язів і функцій рівноваги, недостатність пружних властивостей стопи знижують можливість засвоєння дитиною стрибка. Початок цього навичку базується на вмінні стрибати на пружній поверхні, за щось тримаючись (наприклад, стрибки на сітці або пружинному матраці ліжка), і тільки тоді малюк зможе зіскакувати з поріжка невеликої висоти.

Закономірності мовленнєвого розвитку і рання комунікація

Комунікація є природною соціальною потребою і невід'ємною частиною повсякденного життя дітей і дорослих. Завдяки комунікації діти вчаться взаємодіяти з іншими людьми, починають розуміти особливості стосунків у навколишньому світі, отримують нові знання та уміння.

Поняття про ранню комунікацію

Комунікацію ми розглядаємо, як галузь соціальної взаємодії (інтеракції), взаємного спілкування людини з людиною. В даному випадку, це спілкування Дитини і Дорослого (мами малюка, його татка, найближчих родичів). Традиційно природною і основною формою комунікації між людьми є мовлення. Для надання психолого-педагогічної допомоги дітям, що не говорять, і немовним дорослим розроблено також інші способи комунікативного вираження: жестова мова глухих, дактилування до руки сліпоглухими, комунікаційні таблиці та ін.

Побудова початкової взаємодії дитини з іншими людьми має назву ранньої комунікації.

В основі ранньої комунікації лежить передача і сприйняття значимих для учасників комунікації сигналів, символів, знаків – засобів комунікації (вербальних, звукових, моторних).

— **Невербальні засоби спілкування**

це неоднорідні способи передання інформації про емоційний, фізіологічний стан людини: погляд, міміка, жести, рухи, поза.

— **Вербальні (словесні) засоби спілкування**

це мовлення як вид комунікативної діяльності людини, форма спілкування людей за допомогою мовних конструкцій, що створюються на основі певних правил.

В ході звичайного розвитку дитини співвідношення використаних нею та дорослими невербальних і вербальних засобів комунікації змінюється. Спочатку немовляті і маленькій дитині доступні тільки невербальні способи взаємодії, які поступово доповнюються і змінюються словесними.

Стосовно маленької дитини невербальне спілкування розглядається не лише як передумова розвитку мовлення, а також як особливий, індивідуальний для кожної дитини спосіб комунікації з навколишнім світом.

Варто зважати на той факт, що вид і зміст сигналів можуть змінюватися залежно від віку, рівня розвитку, особливостей сенсорних, рухових, пізнавальних порушень дитини, від психічного стану членів сім'ї: готовності, відкритості дорослого «читанню» сигналів малюка і здатності посылати доступні для його сприйняття знаки.

Дуже важливо, щоб малюк навчився практичному аспекту комунікації – виражати доступними засобами згоду чи незгоду, позитивні і негативні емоції, відповідати на запитання, коментувати свої дії. А батьки й інші люди, своєю чергою, навчилися враховувати

його комунікативно-значимі сигнали, розуміти і приймати їх. Рання комунікація є необхідною умовою, що визначає появу активного мовлення, темп його розвитку і вдосконалення у подальшому житті дитини.

Розвиток невербальної і вербальної комунікації у дитини раннього віку тісно взаємопов'язані. При стимулюванні мовних проявів батьки використовують жести, міміку, інтонацію, а дитина, що виявляє наслідувальну активність, у відповідь також реагує, спочатку не вербально, але поступово розширюючи свій мовний запас. Міміка, жести, рухи тіла, тактильні контакти, дотики – усе це повинно зміцнювати і стимулювати мовленнєву комунікацію.

Динаміка розвитку мовлення дитини

Розвиток мовлення дитини має три періоди: довербальний (триває до одного року), перехід до активного мовлення (від одного до трьох років) і вдосконалення мовлення (від трьох до семи років).

✓ **ДОВЕРБАЛЬНИЙ ПЕРІОД**

Формування мовлення у дитини першого року життя є умовно-рефлекторним процесом. При нормальному мовному спілкуванні дітей з оточенням мовні зв'язки утворюються через наслідування і зміцнюються шляхом рефлекторного повторення – фізіологічної ехолалії. Для того, щоб дитина почала говорити, слухомовний, мовнорушійний аналізатори і органи артикуляції в неї мають досягти певного рівня розвитку.

Період від народження до одного року має назву домовленнєвий (підготовчий) період, в якому виділяють чотири етапи:

- **1-й етап (0–3 місяці)** – розвиток емоційно-виразних реакцій;
- **2-й етап (3–6 місяців)** – поява голосових реакцій, агукування і лепетання;

- **3-й етап (6–10 місяців)** – формування розуміння мови, активного лепетання;
- **4-й етап (10–12 місяців)** – поява перших слів.

1-й етап

Крик є початковим проявом голосових реакцій. Цей період новонародженого умовно належить до періоду домовленнєвого розвитку, під час якого дитина вимовляє звуки, що мають назву «голосові реакції», або агукання; також до них належать кашляння, чхання, звуки при смоктанні, позіханні, кректанні, а також перші тихі горлові звуки.

До кінця цього етапу дитина реагує на звертання: вона припиняє плакати і дивиться на матір, що з посмішкою схиляється над нею. У немовляти з'являється перша, поки ще боязка посмішка, яка, як і звуки, які він видає, звернена саме до матері. Засобами вираження стану дитини в цей період є інтоновані крики і модульовані звуки у поєднанні з виразними мімічними рухами.

Немовля прислухається до інтонації дорослого і починає розрізняти їх: воно поводить по-різному у відповідь на ласкаву або сувору інтонацію, а по тому, як малюк повертається, коли його гукають, видно, що він розрізняє й інтонацію, коли до нього озиваються.

До 3-х місяців з'являється «комплекс пожвавлення»: дитина чимраз частіше шукає матір очима, видає звуки, щоб привернути до себе її увагу, і, якщо це їй вдається і вона зустрічає погляд у відповідь, на її обличчі розквітає посмішка, її ручки і ніжки ритмічно рухаються, вона видає звуки, тягнеться до мами. У цей же віковий період малюк вимовляє звуки та звукосполучення [аи], [ау], [ии], [гии], [г], [к], [н].

2-й етап

На 4-му місяці життя з'являється «перегукування» – своєрідна розмова, коли дорослі агукують разом з малюком, на посмішку дорослого дитина відповідає посмішкою, на мову дорослого – вимовою звуків; у відповідь на емоційне звертання дорослого – сміється. По-різному реагує на різних знайомих людей, на незнайомих людей поки що реакції немає.

Малюк «співає» голосні [а], [о], [е], [у] чи видає воркотливі склади з горловими приголосними: [гии-гии-гии-гии], [агуууу], [гуууу], [хаа], [хее], [ехе], іноді можна почути склад [ля]. Такі протяжні воркотливі голосні звуки і горлові приголосні називають агукуванням. На етапі агукування дитина виявляє стійку цікавість до дорослого і до спільних ігор з ним, уміння орієнтуватися в знайомих подіях, які щодня повторюються. На 5-му місяці з'являється реакція на прямок звуку, починається розпізнавання немовних звуків.

На 6-му місяці малюк видає різноманітні звуки: гарчить, цмокає; повертає голову на звук брязкальця; починає вимовляти перші склади з губними приголосними [ба] чи [ма], що свідчить про настання періоду лепетання. Дитина на цьому етапі розвитку вже краще розуміє сигнали дорослого, його міміку, вираз обличчя, починає розуміти значення вказівного жесту: вона дивиться в тому напрямі, куди показує дорослий. Малюк може сам показати, чого він хоче: потягнувшись до іграшки, він озирається на дорослого і кличе його на допомогу.

3-й етап

На третьому етапі (6–10 місяців) дитина починає повторювати одні й ті самі склади, переважно з губними і передньоязиковими приголосними, наприклад [ма-ма-ма], [бу-ба-бу], [да-да-да], і намагається контролювати вимовлення звуків. Малюк грає зі звуками, а разом тренує мовний і слуховий апарат, використовуючи різні голосові реакції, щоб привернути увагу оточення. У вісім місяців на незнайому людину він реагує переляком, плачем або невдоволенням. У лепетанні з'являються інтонації задоволення і невдоволення. Лепетання є тренуванням артикуляційного апарату, фізіологічного і фонемного слуху; засобом спілкування дитини з оточуючими людьми.

У цьому віці малюк починає розуміти сенс слів у певній ситуації у поєднанні з жестом: наприклад, коли дорослий, простягаючи руку, говорить: «Дай ручку!», малюк простягає руку у відповідь. На запитання: «Де?» дитина знаходить поглядом свого улюбленого ведмедика незалежно від того, де той знаходиться, – на столі, підлозі, полиці або дивані. У 9 місяців реагує на своє ім'я посмішкою, поворотом голови, прислухається. У 10 місяців використовує

в спілкуванні декілька простих слів («мама», «тато», «баба», «ляля», «дідо»); розуміє назви окремих предметів; махає рукою «па-па», «до побачення!»; грається в «ладусі», в «ку-ку» («хованки»). Може використати звуконаслідування в цих іграх.

Про завершення цього етапу свідчить поява в мовленні дитини перших простих слів, первинного розуміння слів, предметно-маніпулятивної дослідницької діяльності.

4-й етап

На четвертому етапі першого року життя (10–12 місяців) дитина вже може розуміти слова незалежно від ситуації, і тоді вона може виконати на прохання прості дії – попрощатися, показати, «яка велика», піднявши руки вгору, без використання підказки дорослого.

До року дитина може розуміти просту інструкцію «Дай ляльку!», «Ходи до тата!», розуміє слово «ні»; вимовляє двоскладові слова «мама», «дядя», «тато»; знає, як її звуть, любить наслідувати голоси тварин і звуки різних предметів.

ПЕРЕХІД ДО АКТИВНОГО МОВЛЕННЯ

Активний словниковий запас однорічної дитини складається від 2–3-х до 15–20-ти слів («тато», «мама», «дай», «бах», «ам-ам», «бі-бі» тощо). Вона активніше наслідує мову дорослих, може одним і тим самим словом позначати різні дії, предмети. Рівень розуміння дитини переважає над активним словником. На першому році життя дитина вже активно вимовляє голосні звуки [а], [у], [о], [і] і приголосні [м], [н], [п], [б], [т], [д], [к], [г].

На другому році життя дитина активно наслідує мову дорослого, завдяки чому швидко поповнюється її пасивний словник. Розуміє значення дієслів (ходи, сядь, встань, візьми, принеси, пити). Приносить на прохання предмети, бере в однієї людини і передає іншій. Дитина впізнає зображення окремих предметів, дій з картинки, розуміє запитання: «Де кішка?» «Де пірамідка?» «Покажи, де?». Емоційно виражає згоду або відмову у відповідь на прохання дорослого; словами, звуками супроводжує усі свої дії. Наприкінці першого триместру другого року життя дитина може виконувати доручення

на усне прохання дорослого («Дай кубик», «Принеси чашку»); знає назви предметів, які її оточують, і виконує з ними дії; розуміє назви деяких якостей предметів («маленький», «великий», «хороший», «поганий»).

Після другого триместру другого року життя активний словниковий запас може збільшитися до 30–40 слів, інтенсивно розвиваються зв'язки між предметами, діями та словесними відповідниками; слова набувають узагальненого характеру, коли одне слово одночасно означає декілька понять. Наприклад: «пі» – хочу пити, печиво, хочу в туалет. На цьому етапі дитина звертається до дорослого і називає предмет, а не тягнеться за предметом сама. Малюк часто змінює слова, користується деякими граматичними формами, поєднує слова в речення: «Дай пі» (дай пити). Багато приголосних звуків вимовляє пом'якшено.

У третьому триместрі другого року життя для вираження своїх почуттів, бажань, потреб, вражень малюк використовує невелику кількість аморфних слів-коренів (що не мають певних граматичних форм), які супроводжує інтонаціями, жестами. Основна частина словникового запасу складається з іменників, звуконаслідування («бух», «бах», «ав-ав», «му-му», «няв»), простих слів. Дитина розуміє нескладний сюжет картинки, слухає прості казки (приміром, «Колобок», «Ріпка», «Курочка Ряба»), може показувати і озвучувати героїв. Поступово дитина замінює полегшені слова правильними («котик» замість «ко»). У трискладових словах часто-густо один зі складів пропускає.

На етапі від 1 року 8 місяців до 1 року 10 місяців дитина інтонацією об'єднує в одному висловлюванні спочатку два, потім три слова, між якими немає граматичного зв'язку. Так формуються перші фрази малюка, в яких іменники вживаються в називному відмінку однини, мають усічену форму, дієслова – в інфінітиві або у формі 2-ї особи однини наказового способу («пити», «дай», «бери»).

Малюк добре розуміє слова, що описують події з його особистого досвіду «Приїде бабуся, в якій ми були влітку, і ти у неї годував курчат». Запитає «що це?», відповідає на запитання, використовуючи фрази з двох і більше слів. Бавлячись іграшками, активно використовує мову. Розглядаючи ілюстрації, називає предмети, зображені на картинках.

У період між 1 роком 10 місяцями і 2 роками 1 місяцем діти починають помічати взаємозв'язок між словами в реченні і використовувати в мовленні різні форми одного і того слова. Малюк в цей період добре знає і правильно вимовляє своє ім'я, імена близьких йому людей, показує і називає основні частини тіла; у мові може використати прислівники: «ось, там, де, ще, добре, не потрібно, потрібно». Вимовляє, хоча і не завжди чітко, майже всі голосні і низку приголосних звуків: [м], [п], [б], [к], [г], [т], [д], [н], [в], [ф], [й]. Підмет і присудок в реченні малюка узгоджено, наприклад: «котик їсть», «тато спить», «мама пішла». В активному словнику налічується від 100 до 300 слів. Поступово мовлення витісняє міміку та жести.

ВДОСКОНАЛЕННЯ МОВЛЕННЯ

На четвертому році життя мовлення дітей розвивається швидкими темпами в таких напрямках: розуміння мови дорослих, оволодіння словником, вдосконалення вимови звуків, освоєння граматичної будови мови, розвиток діалогічної мови. В цей час слово для дитини стає способом пізнання навколишнього життя, з'являється цікавість до діяльності дорослого, допитливість, розвиваються форми спілкування і розуміння мови. Слово допомагає керувати поведінкою дитини: «Мий ручки!», «Не йди туди!». Під впливом словесних інструкцій дорослих дитина починає сама себе заспокоювати, словами випереджаючи свої дії: «Не їстиму сир – він холодний». У деяких випадках дитина мовленнєво планує свої дії: «Дай печиво, я погодую собачку», «Дайте папір – малюватимемо».

Дитина починає розуміти минулий і майбутній час, минулі і майбутні події: «Хто приїжджав до тебе у гості?», «Куди ти поїдеш з мамою і татом на вихідних?». Дитина любить слухати казки, вірші, оповідання, розмови дорослих, розуміє не лише інструкції і прохання дорослих, але і мову-розповідь. Їй вже доступне розуміння художніх текстів, казок без супроводу наочних матеріалів. Діти запам'ятовують і повторюють за дорослими вірші, пісеньки, римування, цілісні фрази. Дитина легко впізнає знайомі предмети незалежно від ситуації, кольору, величини, форми і правильно їх називає.

Саме в цей час яскраво виявляються індивідуальні відмінності в темпах зростання словника. За даними досліджень, у словнику

дитини вже є практично усі частини мови, вона активно використовує дієслова і займенники. Іменники складають 50% усіх використовуваних слів. На другому місці за кількістю стоять дієслова (більше 30%). Прикметники (до 12%), які використовує в мові дитина, в основному характеризують розмір (величину) предмета і його колір. Водночас дитина починає помічати і передавати в розмові приналежність предмета певній особі («мамин», «бабусин», «татів»), передавати свої естетичні переживання («чистий», «красивий»). Прикметники, як і прислівники (до 6%), тільки починають формуватися у дітей цього віку.

Розширюється коло спілкування дитини: вона багато говорить не лише з близькими, але й з іншими – дорослими і дітьми. Значно підвищується мовленнєва активність у грі й самостійній діяльності дитини. Зростає інтерес до мовлення дорослих. Мовлення стає основним способом спілкування.

Правильна вимова фонем з'являється не відразу, вона проходить низку змін – від повної неможливості вимовити звук до правильної вимови через заміну одного звуку на інший. Звуки, які дитина змінила, часто-густо зовсім не схожі на основні звуки. У віці трьох років такі «заступники» майже повністю зникають, а їх місце займають більш зрозумілі, ближчі по вимові.

У три роки дитина вже засвоює загалом граматичну будову рідної мови: основні відмінкові закінчення множини: -ин, -ами, -ах; форми зворотних дієслів і більшість префіксів, замість одних префіксів іноді вживає інші. Правильно використовує прості прийменники й багато сполучників: «щоб», «якщо», «тому що». Структура складів порушується не часто, здебільшого в малознайомих словах.

Між третім і четвертим роками життя мовлення дитини й далі розвивається швидкими темпами. Кожного місяця активний словник поповнюється в середньому на 100 нових слів. Дитина починає ставити дорослим запитання, використовуючи слова «хто?», «чому?», ділитися своїми почуттями, побоюваннями, може помічати неправильну вимову звуків у оточуючих, розрізняти слова, що відрізняються однією фонемою («ніж» – «ніс»).

Артикуляційний апарат зміцнюється: дитина правильно вимовляє звуки: [п], [б], [т], [д], [ф], [в], [к], [г], [х], [с], [з], [ц], [м], [н].

У цей період в активному словнику налічується від 1 500 до 2 000 слів. Діти починають активно грати в сюжетно-ролеві ігри з сюжетом («лікар», «город», «подорож на машині»), при цьому супроводжуючи свою діяльність коментарями, беручи участь у діалогах з однолітками і дорослими.

Поняття про альтернативну комунікацію

У попередньому розділі описано динаміку нормального розвитку мовлення дитини. Проте порушення та особливості здоров'я і розвитку дитини часто-густо призводять до порушень або затримок розвитку мовлення. Комунікація з дитиною в такому разі стає важливим самостійним завданням.

З метою розвитку навичок спілкування і підсилення мовленнєвої активності у дітей раннього віку в разі, коли розвиток вербальної комунікації з певних причин вельми ускладнений або неможливий, використовують альтернативні (аугментативні) та допоміжні (підтримуючі) засоби комунікації: жести, піктограми, фотографії, глобальне читання, комунікативні картинки (PECS). Вони розвивають символічну функцію мовлення.

Жест, піктограма – це символ якогось предмета, дії, за допомогою яких дитина може контактувати з оточенням і повідомляти про свої потреби.

Додаткові засоби комунікації допомагають дитині засвоювати основні мовні поняття і переконатися в можливостях свого впливу на навколишній світ. Використання жестів дає дитині можливість не лише чути мову, а й «бачити» та відчувати її. За допомогою жестів виділяється головний зміст мовлення – дитині легше зорієнтуватися в реальності, що швидко змінюється. Жест привертає увагу і забезпечує ефект участі, коли навіть немовна дитина є повноправним учасником розмови.

Найважливішими комунікаційними функціями, які можна реалізовувати за допомогою альтернативних і допоміжних засобів, є:

- 1. Прохання.** Ця функція може виражатися як вербальними, так і невербальними засобами. «Печиво, будь ласка», – в цьому випадку дитина дає картинку із зображенням печива.

- 2. Вимоги уваги:** «Послухайте мене!» – поплескування по плечу, дзвін дзвіночка, постукування долонею по столу.

- 3. Відмова, протест:** «Ні», – картки зі словами «ні», «не хочу», «дуже важко», відкидання предмета.

- 4. Коментування оточення** за допомогою картинок, фотографій, жестів.

- 5. Повідомлення інформації** (про предмети, які наразі дитина не може бачити, про минуле і майбутнє – це абстрактніші поняття).

«Що ти плануєш завтра робити?» – Дитина показує картинку із зображенням бабусі: «Поїду до бабусі».

- 6. Запит інформації** «Коли я поїду додому?» (при цьому дитина показує картинку із зображенням машини, що означає поїзду додому).

- 7. Повідомлення про свої емоції:** «Ой!» (боляче). Дитина показує на рану, повідомляючи про свої емоції.

Тож для деяких дітей допоміжні засоби комунікації торують дорогу до мови, а для інших – залишаються головним засобом комунікації. Але що більше людей в оточенні дитини їх застосовують, то ефективнішими є комунікація та мовленнєвий розвиток дитини.

Сенсорний розвиток у ранньому віці

Сенсорний розвиток дитини (від лат. «sensus» – почуття, відчуття) – це розвиток відчуттів і сприймання, уявлень про предмети: їх форму, колір, величину, розташування в просторі; об'єкти і явища навколишнього світу. Сприйняття формується на основі синтезу різних відчуттів: зорових, слухових, тактильних, кінестетичних, нюхових та ін. У сприйнятті відбиваються предметність, цілісність, структурність, свідомість предмета та ін.

Предметність сприйняття формується у дитини поступово в процесі заглиблення її в суть предметного світу (В.П. Єрмаков, Г.А. Якунін). Коли дитина бавиться з іграшками, вона через дотик, зір, рухи знайомиться з ними. В процесі сенсорного розвитку створюється цілісний образ предметів. Цілісність образу складається на основі знань про предметний світ, а також усю сукупність сприйманих відчуттів і дій. Цілісне сприйняття є рушійною силою деяких сторін причинно-наслідкового мислення дитини. Якщо дитина детально уявляє собі предмет з його частинами, тоді вона може усвідомити причини порушення цілого. Але дитина усвідомлює причини порушення тільки тоді, коли опанує пошукові способи орієнтування: спостереженням, роздивлянням, обмацуванням, обстеженням і порівнянням. Виділяють два сенсомоторні методи, які використовує дитина для своєї пізнавальної діяльності, – обстеження і порівняння.

✓ ОБСТЕЖЕННЯ:

- сприйняття цілісного вигляду предмета (об'єкта);
- виділення його головних частин і визначення їх властивостей (величина, форма тощо);
- визначення просторових взаємовідносин частин предмета (вище чи нижче, ліворуч чи праворуч тощо);
- виділення дрібних частин і визначення їх величини, співвідношення, розташування тощо;
- повторне цілісне сприйняття предмета;

— обстеження, яке проводить дитина, може бути:

контурне — таке, що визначає контури площинних предметів;

об'ємне — таке, що визначає форму об'ємних предметів.

✓ ПОРІВНЯННЯ:

- порівнювання предметів або частин одна з одною;
- накладення предметів один на один або прикладання одного до іншого; обмацування предметів;
- групування предметів за формою, кольором або іншими ознаками; послідовний огляд і опис виділених ознак предмета.

Порівняння допомагає дитині встановити наявність рис подібності та відмінності між предметами і явищами. Порівняння дає дитині не загальне, а більш конкретне і детальне сприйняття предметів. Також порівняння допомагає засвоїти систему сенсорних еталонів. До сенсорних еталонів входять системи геометричних форм, величини, просторові і часові орієнтування, колірний спектр і деякі інші системи. Оволодіння сенсомоторними еталонами як способами орієнтування у предметному світі дітям обов'язково слід

підкріплювати словесно. Знання, отримані дитиною за допомогою обстеження і порівняння, але не підкріплені вербальним супроводом (не озвучені дії, терміни, плани діяльності), не можуть бути різними і міцними.

Важливим чинником для розвитку дитини є емоційний фон діяльності:

- дитині має подобатися те, що вона досліджує; їй повинні вабити предмети, які знаходяться в руках, а також те, що виходить в результаті власної діяльності.

Процес сприйняття дитиною безпосередньо пов'язаний з мисленням, пам'яттю, увагою і скеровується мотивацією. До кінця періоду дитинства у дитини формуються практично усі властивості сприйняття. Дитина вчиться відчувати своє тіло, пізнавати навколишній світ і переміщатися у цьому світі. Вона дізнається, що саме означають різні звуки, вчиться розмовляти, набуває навичок взаємодії з численними предметами, а також із людьми.

Ранній вік є найсприятливіший для вдосконалення діяльності органів чуття, накопичення уявлень про навколишній світ. Пізнання навколишньої дійсності у дітей розпочинається з аналізу інформації, яку вони отримують під час візуального спостереження, в звуках, запахах, різних смаках тощо.

Розвиток зору розпочинається з міграції нейронів в ділянку мозку для зорової інтерпретації (як це закладено природою), але завершення процесу формування визначається розвитком. Саме постнатальні дослідження формують зорові центри мозку. Зорова система дитини вже при народженні має деякі безумовні зорові рефлекси – пряма реакція зіниць на світло, короткочасний рефлекс повороту очей і голови до джерела світла, спроба стеження за об'єктом, що рухається. З найперших днів життя дитини світло чинить стимулюючу дію на розвиток зорової системи в цілому і служить основою формування усіх її функцій. Світлова чутливість з'являється відразу після народження. У перші дні життя дитина уважно вивчає обличчя людей, об'єкти і вибірково дивиться на предмети, що її ото-

чують. Проте впродовж першого року життя відбуваються деякі зміни стосовно того, що саме привертає увагу дитини.

У віці 2–3 тижні з'являється конвергенція очей, але зупинити погляд на предметі дитині ще дуже важко.

У 3–5 тижнів виникають дуже короткочасні затримки погляду на предметі.

У 4–5 тижнів дитина вже може стежити за предметом на відстані приблизно 20–30 см.

В період від шести до десяти тижнів дитина може простежити за предметом, що рухається по колу (тому для розвитку корисні рухливі модулі з яскравими предметами або картинками).

На другому і третьому місяці життя у дитини з'являється центральний зір. Відбувається поступове вдосконалення – це здатність знаходити очима предмет, відрізнити і розпізнавати його. Сприйняття глибини, зміни кольорів, дрібних деталей і добре контрольовані рухи ока встановлюються до шести місяців.

Можливість розрізнити прості предмети забезпечується відповідним рівнем розвитку зорової системи, а розпізнавання складних образів вже пов'язане з розвитком інтелекту.

У два місяці дитина починає стежити за предметом, що рухається на відстані 2–4 метри. Від двох до двох з половиною місяців дитина набагато швидше фокусує погляд на предметі, який їй показують, стежить очима за рухами предмета і, можливо, поверне голову, щоб не втратити предмет з поля зору.

У три місяці дитина дивиться собі на ручки, коли дорослі грають з ними. Якщо показати їй предмет, вона не лише дивиться на нього і намагається втримати його в полі зору, а й прагне щось з ним зробити. Зазвичай намагається дістати предмет, змахнувши руками. Дитина може також переводити погляд з руки на предмет і назад. І вона вже стежить за предметом на відстані 4–7 метрів. Дочотирьох місяців зір є вже досить сформованим.

Проте **до четвертого місяця** життя зір дозволяє дитині лише стежити за рухомим предметом; у цьому віці рухи предмета спричи-

няють рух очей, а руху самих очей по предмету ще немає, тому малюк не може нічого розглядати і не здійснює зорового пошуку предметів. Ці функції тісніше пов'язані з моторикою і розвиваються пізніше, з одного боку, у зв'язку з рухами рук, з іншого – у зв'язку зі зростанням розуміння мови. Принциповий зміст цієї реакції полягає в тому, що рука рухається не за предметом, а по предмету.

На четвертому – шостому місяці життя дитина вже в змозі сфокусувати погляд на предметах, розташованих майже на будь-якій відстані від неї; вона може стежити очима за їх пересуванням практично у будь-якому напрямі.

До шести місяців вона вже простягає руку відразу саме до того, що їй треба, і одночасно вчиться брати предмет. Одночасно з розвитком зорово-рухової координації формується хапання. Воно є першою спрямованою дією і свідчить, що в дитини почала формуватися здатність до різноманітних маніпуляцій з предметом.

До семи місяців координація між зоровим сприйняттям предмета і рухом до нього встановлюється швидко. Рухомі предмети, особливо яскраві, помітні, легко привертають до себе погляд дитини, який фіксується на них більш тривалий час, ніж на безбарвних і нерухомих.

Чутливість до кольору розвивається досить рано. Відчуття кольору відіграє важливу роль в житті дитини. Завдяки цій зоровій функції дитина здатна сприймати усе розмаїття кольорів в природі і мистецтві. Під час досліджень виявлено, що здатність розпізнавати колір уперше з'являється у дитини у віці 2–6 місяців. Колір фіксується візуально, і тривалий час залишається у свідомості. Він має велику емоційну виразність. Наприклад, червоні, помаранчеві, жовті кольори асоціюються з теплом. Зелені, блакитні, сині, фіолетові – з холодом. Окрім передачі відчуття тепла і холоду, колір активно впливає також на настрій (В.П. Єрмаков, Г.А. Якунін).

Наприклад, червоний колір збуджує і мобілізує, а зелений і блакитний – заспокоюють. Розрізнення кольорів починається насамперед зі сприйняття червоного кольору. А здатність розпізнавати зелений та синій кольори з'являється пізніше.

Якісь види зображень більше приваблюють дитину, якісь – менше. Дитина до року більше дивиться на зображення концентричної форми, приділяє більше уваги зображенням із зігнутих елементів, ніж з прямолінійних, більше зацікавиться переходом прямої лінії в зігнуту. Особливо дитину цікавлять зміни розмірів і просторової орієнтації окремих елементів зображення. На більших зображеннях і вертикальному розташуванні дитина зосереджує більше своєї уваги.

Дитина також здатна відрізнити нове явище від первинного. Наприклад, коли дитині багато разів показують один і той самий стимул, він вже не цікавитиме дитину. Але варто тільки трохи змінити первинний стимул, як інтерес спалахує знову (приміром, якщо довго показувати червону кулю, а потім замість неї – червоний куб або кулю іншого кольору). Більшість дітей довше роздивляються новий стимул. Отже, дитина розрізняє різні кольори і форми, реагує на зміну кольору, відтінку, звуку, форми, траєкторії руху та ін. Це дає змогу вважати, що немовлята зорозово цілком орієнтуються в деяких параметрах зовнішнього середовища.

Про слухову чутливість дітей відомо не дуже багато, проте є низка цікавих спостережень. До моменту народження дитина віддає чітку перевагу материнському голосу. Дуже маленькі діти виявляють цікавість до людей, що говорять в їх оточенні. Маленькі діти вважають за краще слухати повільні, добре зрозумілі слова матусь, що вимовляються з чіткою і співочою інтонацією. Навіть зовсім маленькі діти лише за звуками можуть розрізнити предмети. М. Вертхаймер показав, що вже новонароджені дивляться у бік джерела звуку, пов'язавши його з наявністю чогось і сподіваючись щось побачити. Наприклад, дитина простягає ручку, щоб доторкнутися до джерела звуку, що знаходиться в темряві: вона сподівається схопити предмет, хоча має про нього тільки слухову інформацію. Уміння не просто чути, а прислухатися, зосереджуватися на звуці, виділяти його характерні особливості – дуже важлива здатність людини. Сприймаючи звуки, дитина орієнтується в довкіллі, спілкується з іншими людьми, обмінюється досвідом в ігровій, навчальній діяльності.

Точний термін, коли у дитини з'являється слухова чутливість, встановити дуже важко. У перші два-три дні життя порожнини її середнього і внутрішнього вуха заповнені навколоплідним слизом, евстахієва труба не наповнена повітрям, а просвіт барабанної перетинки майже закритий набряклою слизовою оболонкою. Першими реакціями, що свідчать про те, що дитина відчуває звуки, є здригання повік, рук, мимовільні рухи лицьових м'язів і тулуба у відповідь на сильний удар біля самого вуха, грукіт дверей, шум тощо. На десятий – дванадцятий день з'являється реакція на звуки людського голосу. На другому місяці звук голосу, музичні звуки (наприклад, скрипки) можуть спричинити в дитини навіть гальмування харчового і рухового рефлексів: дитина завмирає, почувши голос матері. На четвертому місяці вона не лише чує звуки, а й може локалізувати їх у просторі: повертає очі і голову у бік звуку. Після чотирьох – п'яти місяців у дитини виражається реакція диференціювання звуків: дитина розрізняє голоси близьких людей. У другій половині першого року життя це диференціювання стає тоншим і точнішим: дитина розрізняє інтонації, з якими до неї звертається дорослий. У деяких місячних дітей можна спостерігати виразно різну реакцію на веселу і сумну музику, на різний темп і ритм. Істотним надбанням кінця першого року життя є здатність до розрізнення звуків людської мови, передусім таких, як «па-па», «ба-ба», «да-да», «дати». Це – передумови майбутнього розвитку мовлення.

Органи смаку і нюху повністю функціонують з самого народження. Смакові рецептори розташовані на язичці, твердому і м'якому піднебінні, передніх відділах зіву та визначають чотири категорії смаку – солодке, солоне, гірке і кисле. Тільки язик має близько 4 500 смакових сосочків і кожен з них може мати до 40 смакових рецепторів. Стимуляція смаку в середньому мозку активує слиновиділення, ковтання і рух язика. Смакова інформація, контрольована декількома утвореннями лімбічної системи, визначає мотивацію дитини до їди і тамування спраги. Повне відчуття смаку координує з нюхом. Інші чинники, такі як текстура і температура, також впливають на суб'єктивні переживання дитиною смаку їжі, проте, коли нюх блокований, до 90 % точних смакових відчуттів може бути втрачено.

Слизовий шар носових ходів з ворсинчастим епітелієм визначає запахи і скеровує їх у нюховий нерв знизу лобової частки. До кінця першого місяця у дитини виробляється позитивний рефлекс на запах. До кінця третього місяця дитина розрізняє солодке, солоне, кисле і гірке, що видно по мимічних реакціях. Вона негативно реагує на сильні запахи, а деякі приємні аромати, такі як запах матері, приваблюють її. Повне розрізнення хороших і поганих запахів розвивається до 3 років життя.

Розвинений нюх є дуже важливим як для потреб харчування, так і для розвитку прихильності і емоційної безпеки. Для дитини запах матері асоціюється з чимось безпечним і таким, що приносить задоволення. Шестиденна дитина вже здатна відрізнити запах своєї матері від запаху іншої жінки і віддає перевагу знайомим запахам (MacFarlane, 1978; Makin, Porter, 1989). Батькам і вихователям маленької дитини бажано робити все можливе для того, щоб нюхове середовище немовляти було стабільним, приємним і комфортним, не міняти дуже часто і без потреби мило, парфуми, пральні порошки тощо, що створюють оточення дитини.

Перше знання про світ дитина отримує відразу ж після народження через дотики. Шкіра новонародженого – найголовніший орган чуття, за допомогою якого малюк сприймає все, що його оточує. Дотик є найбільшою сенсорною системою, що сильно впливає як на фізичну, так і ментальну поведінку. Дотик формується раніше від усіх інших систем, ще в утробі матері, коли зір і слух ще тільки починають розвиватися. Фізичний контакт матері і дитини украй важливий для формування зв'язку між ними і для розвитку мозку малюка. Тому дотик є найважливішим для організації нервової системи в цілому.

Здатність відчувати дотики – це одне з найрозвиненіших чуттів при народженні. Відчуття дотику починається від рецепторів, проходить спинним мозком, через стовбур у зорові бугри, потім у рухову частину кори – так дитина відчуває дотик (тиск, біль, гаряче, холодне). На обличчі набагато більше чутливих рецепторів, особливо навколо рота, далі – на руках і пальцях, потім на інших частинах тіла. Тактильна чутливість розвивається від голови до пальців нижніх кінцівок послідовно.

Дотик за методикою масажу використовується при лікуванні як недоношених дітей, так і дітей різного віку від астми, діабету, раку, ювенільного артриту, проблем з харчуванням і психіатричних синдромів (Еліот). Торкаючись дітей з ніжністю і любов'ю, батьки забезпечують їм здоровий і нормальний розвиток.

За допомогою дотиків дитина пізнає не лише маму, а й увесь світ, що оточує її, і робить вона це своєрідно – вона все тягне до рота. У новонароджених найбільшу тактильну чутливість мають кінчик язика і губи. Саме тому малюк будь-яку вкладену в його кулачок річ прагне затягнути до рота. Він допитливий і дуже хоче дослідити новий предмет, дізнатися про нього більше. Обсмоктування іграшки дає йому можливість оцінити її форму, розмір, щільність, смак і температуру. Пізніше дитина використовує кінчики пальців, вона торкається людей і предметів, щоб їх відчути і пізнати. Тактильні відчуття надають мозку таке знання про предмети, якого зір надати не в змозі. За відсутності тактильної стимуляції тіла нервова система, як правило, не може працювати збалансовано. Кожен дотик до шкіри посилає в мозок імпульс, стимулюючи розумові процеси.

Вестибулярний апарат дозволяє підтримувати положення голови і тіла під час руху, а очам – утримувати поле зору при розгойдуванні і стрибках. Він розташовується у внутрішньому вусі і використовує напівкруглі канали для визначення повороту голови і отоліт для визначення лінійних рухів, положення тіла і нахилів голови. Вестибулярний апарат покладається на зрілість постуральних, пропреоцептивних, рухових здібностей і зору дитини. Відчуття балансу повністю дозріває до 7 років, а в деяких випадках, до статевого дозрівання.

Психоемоційний розвиток у ранньому віці

Ранні емоційні стосунки з дорослими (і передусім – з батьками) сильно впливають на розвиток дитини. Порушення ранніх стосунків призводить до складнощів не лише в психоемоційному, але і когнітивному, мовленнєвому і навіть руховому розвитку дитини. Ця факт стає особливо важливим тоді, коли розвитку дитини загрожують хвороби або травми. Стосунки з близькими дорослими в цьому випадку можуть стати одним з визначальних чинників загального розвитку немовляти.

Дорослі забезпечують своїх дітей безпечним, надійним і дбайливим ставленням. Вони захищають і оберігають своїх дітей, бавляться з ними, заохочують їх і самі отримують задоволення від спілкування з маленькою дитиною. Батьки можуть переживати широку гаму почуттів до своєї дитини:

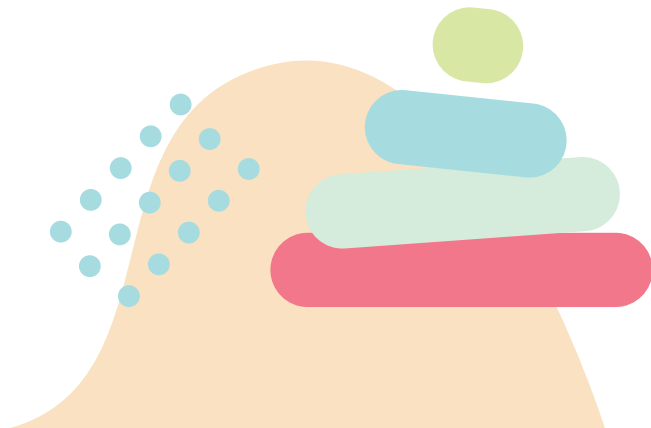
- іноді вони гніваються на дітей, лають їх і водночас намагаються виправити ситуацію, щоб і дитина, і вони самі почувалися комфортно й упевнено.

Діти з самого раннього віку відгукуються на турботу і увагу батьків поглядами, посмішками, агуканням і лепетанням. Вони вступають в інтеракцію з батьками, досліджують своїх близьких і демонструють задоволення від спілкування. Між дорослими і маленькими дітьми виникає циклічна взаємодія взаємних «закликів» і «відгуків».

Така безперервна взаємодія дорослого і немовляти є важливою умовою для формування у дитини стійких уявлень про навколишній світ, про людей і про себе саму.

Проте іноді для батьків виявляється складним підтримувати таку природну, циклічну взаємодію з немовлям у віці до одного року. Така ситуація може виникнути, з одного боку, якщо батьки не можуть виявляти адекватну турботу про дитину через власні психоемоційні, соціальні або інші причини і, з другого боку, якщо дитина не може адекватно (звичним для батьків способом) реагувати на сигнали та турботу батьків (наприклад, через хворобу або порушення розвитку).

Порушення стосунків з дбайливими дорослими викликає тривогу в маленької дитини. Цю тривогу дитина переживає від народження до трьох років як важкий і нічим не пом'якшуваний дистрес. Природний процес розвитку дитини виявляється під загрозою, оскільки стан тривоги і відсутність адекватної підтримки з боку дорослих не дає дитині активно вивчати навколишній світ, експериментувати зі стосунками, мовленням, грою, що призводить до вторинної затримки розвитку.

Ранні стадії психоемоційного розвитку дитини

Швидкість і складність фізичних і психоемоційних змін у перші три роки життя дитини величезні. Різні автори пропонують різні способи періодизації раннього дитячого розвитку і опису змін, що відбуваються на кожній стадії цього розвитку.

✓ Р. ШПІЦ

запропонував розглядати деякі досягнення розвитку немовляти від народження до 18-ти місяців як індикатори здорового продуктивного розвитку.

Цими індикаторами є:

- **поява соціальної посмішки** (посмішки людському обличчю) у віці 3-х місяців;
- **поява страху** (тривоги) через сторонню людину (незнайомця) у віці 8-ми місяців;
- **поява жесту або слова «ні»** у віці 18-ти місяців.

✓ Е. ЕРІКСОН

описує ранній розвиток дитини з погляду соціально-емоційних переживань і зв'язків:

- дитина в період від народження до одного року досліджує навколишній світ з погляду його стабільності, передбачуваності і безпеки для розвитку. Для гармонійного і максимально продуктивного розвитку дитини важливим є формування у неї почуття довіри до оточення на основі безпеки, яке Е. Еріксон назвав «базовою довірою до світу». Безпека і стабільність найближчого оточення надзвичайно важливі для дитини, оскільки її особистий розвиток потребує безлічі різних експериментів як з об'єктами (іграшками, людьми), так і з почуттями. Стабільність дбайливого оточення допомагає

дитині не згубити «орієнтири» в процесі експериментування, а відчуття безпеки надає їй впевненості у власних силах;

- у віці від одного до двох років дитина стає досить самостійною, щоб почати ходити, брати їжу і їсти, контролювати дефекацію. Цей час пов'язаний з «брудним» експериментуванням: дитина не лише бавиться в пісочниці і замурзується – вона, замурзуючись, освоює їжу і туалет. Прийняте в дорослому житті нашої культури засудження «бруду» і «брудного» налаштовує дитину цього віку до формування відчуття сорому. Автономія (самостійність) дитини обмежується її тривогою перед почуттям сорому. Діти з сильним відчуттям сорому можуть відмовитися від самостійності і вимагати присутності й уваги дорослих набагато більше, ніж потребують їх фізично;
 - період від 2-х до 3-х років зазвичай характеризується великою рухливістю дитини, швидким розвитком її мовлення і гри. Дитина активно втручається в усі «дорослі» справи, отримуючи досвід «прийняття», коли дорослі приймають її у свої справи і розмови, і «виключення», коли їй відмовляють в спілкуванні. Велика активність дитини і розвиток її ініціативи сприяють формуванню відчуття провини. Це почуття формується через відсутність у маленької дитини розуміння того, яка саме її активність прийнятна і дозволена її оточенням, а яка – ні. Поступово досвід дозволяє дитині виробити свої уявлення про дозволене і недозволене. Дитина, оточення якої не має стабільних правил, дозволів і заборон, може почуватися розгубленою і через це відмовлятися від прояву ініціативи і відповідальності, з остраху перед провинкою і покаранням.
- ✓ Багато дослідників дитячого розвитку (**Д.В. ВІННИКОТТ, М. МАЛЕР** та ін.) вважають, що маленькі діти цілком залежні від своїх батьків (чи інших дорослих, які постійно опікуються немовлям) на початку життя (пре- і перинатальний період, а також в перші місяці після народження). Під такою абсолютною залежністю розуміють не лише потребу у фізичній турботі, без якої немовля може померти, а й також потребу в емоційній турботі і стосунках, які забезпечують (а пізніше – підтримують) розумовий і психічний розвиток.

Важливою емоційною потребою немовляти є адекватна взаємодія з дорослим, що ним опікується, в період абсолютної залежності (від народження до одного року) тому, щоб з часом ці стосунки дозволяли дитині ставати дедалі більш незалежною. Під адекватною взаємодією в цей період треба розуміти здатність матері (чи іншого дорослого, який доглядає малюка) адекватно розпізнавати сигнали дитини, якими вона виражає ті чи інші свої потреби. Розуміння матір'ю сигналів дитини і своєчасне задоволення «заявлених» нею потреб дає дитині змогу краще усвідомлювати свої власні потреби і готує дитину до того, щоб самостійно піклуватися про себе.

До 1,5–2 років дитина зазвичай уже сама може контролювати свою дефекацію, або узяти іграшку, що її зацікавила, або зняти мокрі штанці, що свідчить про настання періоду її відносної незалежності. Дослідження власної автономії дитини в її русі від абсолютної залежності до незалежності може набувати форм протесту. Сигнали дитини стають суперечливими, оскільки тепер вона одночасно хоче і задовольнити потребу в конкретній речі (чи їжі), і задовольнити потребу в самостійності.

Дворічна дитина може справляти враження неслухняної, вередливої, протестуючої. Проте кінцевою метою такого розвитку є не руйнування зрозумілих і надійних стосунків з дорослими (які базувалися на абсолютній залежності), а переживання нових стосунків взаємозалежності – вміння вступати у відносини на основі довіри до себе і своєї самостійності в контексті надійних сімейних стосунків, коли прояви любові переважають над проявами невдоволення, злості, образи або розгубленості (які є неодмінними супутниками самостійного досвіду дитини).

Рання безпорадність дитини, яка дозволяє їй лише сигналізувати про свої потреби, є стартовим майданчиком для розвитку:

- **відносної незалежності тодлера** (тобто дитини у віці від початку ходіння – близько 1 року – до упевненої гри з іншими дітьми – близько 3 років), яка досліджує світ, злізши з материнських колін;

- **взаємозалежності** дошкільника, який, активно вдираючись в навколишню дійсність, орієнтується на свої внутрішні, вже сформовані попереднім досвідом, уявлення про матір, її звичні установки, вимоги, бажання.
-

✓ Д.В. ВІННИКОТТ

розглядає ранній емоційний розвиток дитини як рух від абсолютної залежності її від дорослого, що піклується про неї (а це вік від народження до року), через «незалежність» дволіток з їхнім категоричними «ні» і «моє», до взаємозалежності – стосунків, що є більш зрілого типу, дитини у віці 3–4 років і дорослого, коли усі учасники стосунків вже можуть прислухатися один до одного і приймати спільні рішення.

✓ Ж. ПІАЖЕ

розглядає періодизацію розвитку дитини з погляду інтелектуального розвитку. Він пропонує розрізнити 4 стадії когнітивного розвитку, які дитина проходить до підліткового віку:

1. **Сенсомоторна стадія.** Цей період охоплює вік від народження до 1,5–2 років. Дитина в цей час відповідає на чуттєві подразники за допомогою опорно-рухового апарату (наприклад, якщо простягнути дитині брязкальце, вона потягнеться до нього, пробуватиме його на смак, трясиме, слухатиме звук тощо), вона розвиває техніку отримання інформації за допомогою органів чуття і класифікації інформації в уяві.
 2. **Передопераціональна стадія.** Відповідає періоду від 1–2 до 4–5 років. На цій стадії дитина дуже активна, жваво цікавиться усім, що її оточує, пробує свої сили і спостерігає за результатами своїх дій. Вона носить і кидає предмети, пересуває, переливає, будує. Вона навчається того, що певній дії завжди відповідає певний результат. Дитина раз по раз може повторювати одну і ту саму дію: так відбувається процес навчання.
-

3. Стадія конкретних операцій. Відповідає віку дошкільної підготовки і першого року школи. Думки дитини зосереджені навколо конкретних предметів: дитина може розуміти, що два яблука і п'ять яблук – це сім яблук, але бути не в змозі сказати, що $2 + 5 = 7$.

4. Стадія формальних операцій змінює попередню таким чином, що потреба дитини користуватися конкретними операціями зменшується і сходить нанівець. Мозок дитини може оперувати поняттями. Тепер для дитини є природними і зрозумілими такі абстракції, як $6 \times 7 = 42$.

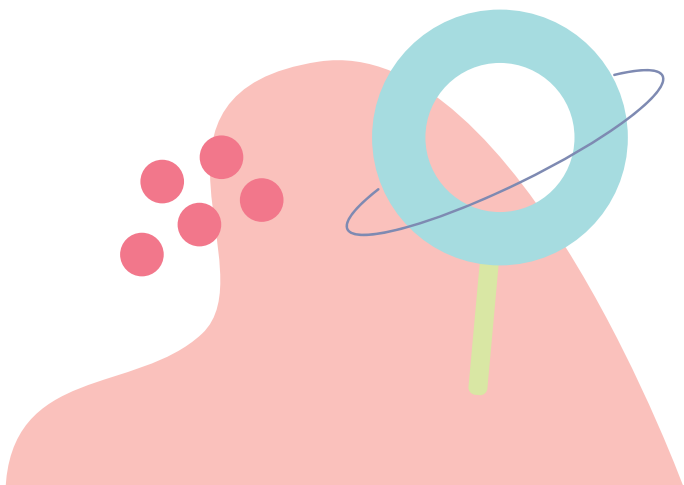
Емоційні прояви розвитку дитини є дуже важливими для розуміння усіх етапів її розвитку. Дитина з порушеннями або затримками розвитку може не досягти згаданих вище емоційних і когнітивних проявів до зазначеного віку, проте, на думку багатьох авторів (К. Грюневальд та ін.), розвиток усіх дітей йде поступально за одними й тими самими стадіями, тому розвиток стосунків та емоційних проявів стає індикатором, і наслідком загального психофізичного розвитку дитини.

Певні стадії розвитку дитини можуть по-різному сприйматися батьками та приносити їм різні переживання. Наприклад, деякі батьки почуваються впевненіше із зовсім маленькими дітьми на стадії абсолютної залежності, але стають неспокійнішими під час переходу дитини до «віку пісочниці» і розвитку ініціативи (або навпаки).

Деякі діти раннього віку є дуже чутливими до потреб і очікувань їхніх батьків. І дитина, і її батьки намагаються прилаштуватися до досягнень кожного віку, адаптуватися до нових елементів в їхніх власних стосунках. Наприклад, дитина, яка починає впевнено ходити у віці 12-ти місяців, може, проте, часто звертатися за допомогою до матері, відчуючи її потребу в поступовому відвиканні від постійної присутності поряд зі своєю дитиною. Тож чутливість дитини допомагає батькам пройти шлях пристосування до нових досягнень в її розвитку та відповісти гнучко й адаптивно.

Цей факт стає дуже важливим за ситуації, коли розвиток дитини відбувається із затримкою і повільним темпом. Батьки такої дитини іноді звикають допомагати їй ходити, обслуговувати себе тощо і можуть «не помітити» того факту, що дитина вже освоїла певні навички і може з деякими речами впоратися самостійно. Водночас дитина і далі розраховує на опіку та допомогу батьків і не зміцнює розвинуті навички. Важливо вчасно помітити новий аспект розвитку дитини і допомогти йому стати стійкою навичкою, здатною слугувати базою для наступного щабля в розвитку.

У ситуаціях, коли нова стадія розвитку немовляти спричиняє внутрішній конфлікт і глибокі переживання батьків, можуть виникнути труднощі. Наприклад, безпорадність і необхідність контролю піврічної дитини може непокоїти матір, яка набагато впевненіше почувалася б, якби дитина частину відповідальності за своє життя і стосунки могла би взяти на себе. Наслідком може бути травматична спроба раннього привчання до горщика або скорочення грудного вигодовування, що не відповідають іще потребам дитини, яка перебуває на більш ранній стадії розвитку.

Прив'язаність як унікальні стосунки в парі «мати – немовля»

Прив'язаність – це унікальні стосунки, що розвиваються між немовлям і дорослими, які піклуються про дитину (передовсім батьками), в перший рік життя дитини. Це почуття-відповідь дитини на турботу дорослого, яке сприяє переходу дитини від первинної абсолютної залежності від дорослого до взаємозалежних людських відносин. Якість прив'язаності впливає на формування у дитини базової довіри до світу та її здатність до активної пізнавальної діяльності.

У перші дні життя дитина приймає піклування дорослого як необхідне їй зовнішнє забезпечення комфорту і безпеки. Проте з часом, встановлюючи чимраз міцніші стосунки з матір'ю, дитина «фіксує» образ дбайливого оточення у своєму внутрішньому уявленні і відчуває підтримку цього оточення навіть за реальної відсутності мами. Наприклад, отримавши досвід добрих, дбайливих і стабільних стосунків у перший рік життя, дитина зберігає в пам'яті і у внутрішніх переживаннях почуття материнської турботи та впевненості, яке допомагає їй залишатися певний час (наприклад, впродовж дня в дитячому садку) без матері або інших дорослих з її найближчого оточення.

Перші дослідження прив'язаності зафіксовано приблизно в середині XX століття. Вони пов'язані із спостереженнями за маленькими дітьми (1–3 роки), які на короткий час розлучалися з матерями і бавились одні в кімнаті. У цих спостереженнях увага приділялася як здатності дитини бути деякий час самотійною, так і здатності розлучитися з матір'ю, а потім зустрітися і прийняти її знову.

Важливим висновком таких спостережень стало відкриття взаємозв'язку поведінки дитини в ситуації розставання і зустрічі та взаємовідносин, що склалися між дитиною і дорослим (матір'ю), що опікується дитиною.

Позитивною прив'язаністю можна назвати поведінку та емоції дитини двох–трьох років, яка може ненадовго відпустити матір, знайти для себе зайняття (гру) на час її відсутності та радісно і невимусно прийняти її повернення. Така поведінка свідчить про те, що у внутрішньому уявленні дитини сформувалася думка про материнську турботу і постійність матері, яка зберігається навіть за її відсутності (якщо, звісно, ця відсутність триває порівняно недовго).

Діти, які ще не в змозі утримувати образ турботливої, стабільної і передбачуваної матері у своєму уявленні (через власні проблеми розвитку або через нестабільність стосунків із дорослим, який опікується дитям), демонструють поведінку, яку характеризує нездатність адаптивно розлучитися з матір'ю, провести час без неї та зустріти її знову. Одна частина таких дітей «не помічає» повернення матері: їм потрібен певний час для того, щоб увійти знову з нею в контакт після розставання, яке було для них емоційним ударом або «зрадою». Інші діти з цієї групи демонструють велике страждання через неприсутність матері, плачуть і кидаються їй на руки, щойно вона повертається:

- відсутність матері була для них рівнозначна зникненню якоїсь частини їх самих і переживали вони це як занадто велику втрату.

Позитивна прив'язаність є суттєвим чинником для формування дитячого розуміння про безпеку і захищеність. Вона впливає на фундаментальні моделі регулювання дитиною думок і почуттів, якість її стосунків, її самоповагу, а також її здатність до продуктивного і автономного дослідження світу. Ранні дитячі стосунки з батьками і якість прив'язаності впливають також на здатність дитини прийняти батьківську роль у майбутньому.

Формування прив'язаності залежить від когнітивного розвитку дитини, оскільки це пов'язано із здатністю дитини пам'ятати про матір і про стосунки з нею в період її відсутності. Формування стійкого когнітивного розуміння того, що предмети і люди, які щезають з поля зору, не зникають назавжди, відбувається в дитини у віці одного року. Це розуміння зміцнюється за допомогою численних дослідів зі зникнення забавок та їх повернень (в іграх типу хова-

нок, «викинь-підніми», «прийди-піді» тощо) і людей («па-па», «а хто до нас прийшов?»). Емоційне переживання пам'яті про стосунки і почуття за відсутності матері стає наступним щаблем психічного розвитку дитини.

Здатність немовляти будувати стосунки з дорослими

У новонародженої дитини існує специфічна сприйнятливність до почуттів людей, що оточують її, і до емоційного тону взаємодії з тими з них, хто безпосередньо доглядає за нею. Немовля входить у світ, базуючись на афективній взаємодії з оточенням. Дитя має специфічну мотивацію до відповіді і до комунікації з почуттями і проявами інших людей.

Після декількох перших тижнів, коли немовля і його батьки звикають одне до одного, дитина виявляє активне бажання спілкуватися з іншими людьми (зокрема й зі сторонніми), залучаючи їх до спілкування. У цей час емоції і почуття, виражені на обличчях батьків, є найбільш сильним стимулом для дитини. Вона стежить за обличчям і почуттями матері, простежуючи зв'язки між емоціями, їх вираженням, подіями, поведінкою.

Важливим моментом для розвитку дитини в перші тижні життя стають взаємні «вдивляння» дорослого і немовляти в обличчя одне одному, а також лопотіння і агукування, що становлять «діалог». Дитина може як ініціювати певну послідовність інтеракцій, так і завершити її (наприклад, відвернутися або заспокоїтися, стишитися).

Батьки природно пристосовують інтонації і ритм своїх голосів до ритму дитини. Вони рухаються і говорять в тому темпі, який «задає» малюк, показуючи, що саме викликає у нього спокій і задоволення. Батьки інтуїтивно шукають можливості і ведуть первинну, примітивну «прото»-розмову з немовлям, особливу форму спілкування з дитиною («воркування», «агукування», бесіда, жестикуляція тощо), яка привертає увагу дитини, посилює її переживання від

спілкування і, зрештою, фасилітує соціальну інтеракцію і мовне спілкування. Особливо важливою стає роль батьків у «прото»-розмові у тих випадках, коли власна здатність дитини індукувати комунікацію змінена через порушення миміки, зору чи інтелекту. Активність батьків та їхня здатність виявити і використати саме ті комунікаційні сигнали, на які відгукнеться немовля, стає першо-черговою умовою початку комунікації.

Отримуючи від матері відгук на свої сигнали, дитина намагається зробити ці сигнали якомога яскравішими та зрозумілішими для матері, оскільки вона має позитивний досвід задоволення своїх потреб матір'ю, яка розуміє своє дитя. Діти з проблемами здоров'я і розвитку та їх матері можуть опинитися у важкій ситуації, пов'язаній з незрозумілістю сигналів дитини і, отже, з неадекватністю материнського відгуку. Наприклад, двомісячна дитина з порушеннями зору може плакати і повертатися до матері вушком (оскільки звукове сприйняття для неї є важливішим за зір), у такий спосіб демонструючи своє бажання опинитися в неї на руках, але мати може розцінити цей сигнал як небажання тісного контакту, оскільки бачить, що дитина відвертається від неї (відвертає своє обличчя, що традиційно розглядається в нашому суспільстві як ухилення від контакту).

Спілкування в перші тижні життя для кожного немовляти має величезне значення, навіть якщо зовні він не виглядає зацікавленим. Соціальна спрямованість дитини в цей час зумовлена її посиленням інтересом до зв'язку і до стосунків, насамперед з матір'ю. Цей зв'язок приносить немовляті внутрішній комфорт і величезне задоволення. Дитина намагається активно відповідати на таку взаємодію, що дозволяє їй розпізнавати і виділяти голос матері, її обличчя, її запах з самого народження. Згодом, в середині першого року, дитина вже демонструє свої емоційні переваги, спрямовуючи свої найбільш «сяючі» посмішки матері, батьку, братам і сестрам, якщо вони позитивні, добрі і дбайливі в стосунках з нею.

У другій половині першого року життя дитина починає активно використовувати свої базові (ті, що склалися в перші місяці життя) стосунки з матір'ю та здатність бути з нею в діалозі. Вираз обличчя матері, її емоції та поведінка – це те, що дитина використовує, коли намагається робити висновки про інших людей довкола, безпечність спілкування з ними, приймаючи рішення про розширення власного кола знайомств.

Немовля від шести місяців і до одного року та його мати мають ніби «спільну увагу» до оточення, яка допомагає дитині усвідомити, що інші люди теж мають емоції, почуття, думки як щодо неї самої, так і щодо інших, абсолютно від неї не залежних приводів. Поступово дитина чимраз менше звертається за емоційною «підказкою» до матері, вважаючи за краще більш самостійно вивчати оточення і думати про нього.

«Спільна увага» до оточення, вкрай важлива для розвитку дитини, може бути ускладнена у разі, коли в малюка є порушення здоров'я. Ця складність може бути пов'язана з тим, що батьки, важко переживаючи проблему своєї дитини, відмовляють собі в широких соціальних контактах, тим більше в спільних контактах з дитиною. Це тісно пов'язано з питаннями переживання батьками горя з приводу народження дитини з порушеннями, соціальної стигматизації та проблемами інтеграції й нормалізації життя сім'ї.

Роль батька в психоемоційному розвитку дитини

Для нашого суспільства є звичним, що первинну турботу про дитину здійснює мати. Проте діадні (двосторонні) стосунки пари «мати – немовля» існують і розвиваються в контексті ширших стосунків – стосунків у тріаді, що включає дитину, матір і батька з самого початку життя немовляти.

Стосунки з батьком включають не лише безпосередній контакт, не лише «буквальні» стосунки, пов'язані з конкретною людиною, а й уявлення про роль і місце батька в житті дитини. Тому, навіть якщо батько реально неprisутній у сім'ї, в дитини формуються такі стосунки з матір'ю, які, безумовно, припускають наявність уявлень і переживань про третього члена сімейного союзу. Дитина розпочинає своє життя з безпосереднього спілкування з матір'ю, проте через материнське уявлення про роль і місце батька немовля починає відносини з батьком набагато раніше, ніж відбудеться їхній безпосередній контакт (гра, наприклад).

Уявлення матері про те, яку роль в її житті та житті дитини має батько (так само, як і уявлення батька про матір), є ключовим чинником для того, щоб дитина могла сформувати своє розуміння людських відносин, базованих на сімейній тріаді «мати – батько – дитина».

Стрибком у розвитку дитини стає перехід від внутрішніх уявлень про тріаду до побудови реальних стосунків в трикутнику «мати – дитина – батько». Побудова стосунків з обома батьками і індивідуально з кожним з них є важливим завданням, рішення якого стає базисом активної соціалізації дитини.

Зазвичай дитина починає активно досліджувати відмінності у своєму спілкуванні з батьком і матір'ю та експериментувати з цими різними стосунками у віці близько 3-х років. Відмінності в цих стосунках особливо яскраво проявляються в різних аспектах спільної діяльності. Традиційно спільна діяльність дитини з матір'ю пов'язана великою мірою з питаннями життєзабезпечення (їжі, здоров'я, безпеки), а стосунки з батьком можуть будуватися більшою мірою на загальних інтересах у грі, рухах, соціальному спілкуванні.

Стосунки з батьком можуть уособлювати для дитини стосунки з соціумом, який, не впливаючи безпосередньо на життєзабезпечення дитини, починає відігравати важливу роль в її сприйнятті світу. Ця роль посилюється в міру розвитку дитини, соціальні контакти якої розширюються від тріадної сімейної системи до широкої багатопланової взаємодії з великою кількістю людей.

Стикаючись впритул з парою «мама і тато», 2–3-річна дитина, яка починає формувати внутрішнє уявлення про тріадні стосунки, усвідомлює не лише своє місце в сім'ї, а й важливий факт людського існування – той факт, що батьківська пара здатна давати життя дітям. Сама дитина починає почувати себе «третьою», усвідомлювати своє «виключення» з батьківської пари, а це дозволяє їй пережити перші фантазії про те, що колись у майбутньому вона також знайде власну пару. Це почуття виключення за звичайного перебігу розвитку дитина переживає досить рано. Навіть 2–3-річна дитина може переживати ревності і віддавати перевагу одному з батьків, примушуючи іншого члена подружжя теж відчувати себе «зайвим», переживати почуття виключення.

Прогресивний розвиток сім'ї передбачає здатність дорослої пари заспокоїти тривогу дитини і підтримати її розуміння свого місця у батьківській сім'ї та в майбутній сім'ї, яку вона створить сама.

У деяких сім'ях батьківська пара ніби міняється місцями з парою «мати – дитина», оскільки батько є «витісненим» зі своєї ролі партнера матері. Якщо така ситуація починає формувати сімейну структуру, дитина позбавляється важливої частини свого простору для розвитку – стабільної тріади, що негативно впливає на її розвиток. Уявлення про стабільну пару «мати – батько» (навіть якщо батька реально немає в сім'ї) дозволяє дитині впевнено розвиватися, вступати у нові відносини, формувати пари з іншими людьми, не «хвилюючись» про матір, яка залишається ніби «покинутою» своєю дитиною у міру того, як вона чимраз менше потребує її безпосередньої турботи.

Для дитини з порушеннями розумового розвитку перехід від діадних стосунків до тріадних може бути тривалішим, оскільки він вимагає здатності дитини до фантазування і формування символічних внутрішніх уявлень. У випадках важкої затримки дитина може залишатися на стадії діадних стосунків впродовж усього життя.

Велике значення для дитини мають ігри з батьком: для розвитку моторики, освоєння простору та для розвитку в широкому сенсі («грубі» кінестатичні ігри – коли дитину підкидають угору, крутять навколо себе, катають на плечах). Дитина отримує можливість ідентифікувати свої власні рухи з рухами батька. Вона може переживати і насолоджуватися ілюзією, що сама також є великою та активною. Цей стан може ще більше підсилюватися через усвідомлення того, що насправді вона маленька, але скоро справді стане такою великою, як батько. Проте для маленької дитини ця впевненість базується на вірі батька, що виражається в його задоволенні і захопленні грою. Якщо ж батько бавиться з дитиною не емпатично, без обопільної радості та задоволення, то виникає небезпека надстимуляції з руйнуванням взаємин між батьком і дитиною. Наслідком цього може стати генітальна або інша самостимуляція дитини, яка асоціюватиметься з відчуттям своєї слабкості, підлеглості, меншовартості та спричинятиме загальний регрес розвитку.

Дитина в ході свого розвитку звертається до батька, щоби:

- задовольнити потребу в соціальному контакті;
- продемонструвати матері модель того, що навіть за її відсутності дитина може бути благополучна і успішна;
- дати можливість матері відчувати, що дитина вже не так сильно залежить від неї.

Ранні тривоги дитини (тривоги розвитку)

Дитина на початку свого життя (а надто в перші місяці) вкрай беззахисна й вразлива у своєму стані абсолютної залежності. Піклування близьких дорослих для дитини є необхідним, щоб захистити її і від тієї шкоди, якої може завдати їй оточення (занадто холодне повітря або дуже сильний шум), і від тривог та незручностей, які з'являються усередині малюка (голод, страх, біль).

Недостатня турбота або невдалі спроби проявити турботу (наприклад, коли піврічну дитину годують тоді, коли вона плаче не від голоду, а тому, що мокра) дають немовляті почуття непереборної незахищеності перед несвоєчасною або неприємною дією. Ще не знайома з тим фактом, що неприємності і страхи мають своє закінчення, дитина, сигнали і плач якої неадекватно зрозуміли дорослі, перебуває в тривожному стані, коли «немає ніякої надії».

Цих ранніх тривог уникнути неможливо, оскільки навіть найтурботливіші дорослі, очевидно, не можуть досконало розуміти бажання немовляти і постійно перебувати поряд з ним. Водночас досвід переживання цих тривог (якщо вони не є постійним станом дитини), дає немовляті можливість випробовувати і розвивати власні душевні та фізичні сили.

Проте, для отримання саме позитивного досвіду переживання тривоги, треба, щоби події, які спричиняють тривогу в дитини, були не занадто важкі для неї і досить передбачувані (наприклад, якщо дитина відчуває голод і може почекати декілька хвилин, то після цих кількох хвилин мати обов'язково повинна нагодувати її; чи, якщо немовля кличе матір і може почекати деякий час, вона обов'язково має підійти до нього впродовж цього часу). Час, протягом якого дитина може впоратися зі своєю тривогою очікування, поступово росте у міру розвитку дитини.

Сильну тривогу дитини може спровокувати нестабільна поведінка та емоції батьків, коли дитина не може передбачити, в який момент і з яким настроєм з'явиться дорослий. Немовля може бути також налякане емоційним станом батьків, який не є адекватний його власному стану, або почувати себе покинутим, коли батьки не вгадують чи ігнорують його бажання і потреби впродовж тривалого часу.

Ця ситуація може виникнути, наприклад, у сім'ях, що виховують дітей з порушеннями розвитку, коли мати перебуває в стані дистресу чи депресії, а сама дитина, через особливості свого здоров'я або розвитку, подає надзвичайно слабкі або дуже незвичайні сигнали, що їх дорослі не можуть зрозуміти і сприйняти адекватно.

В обставинах надзвичайної тривоги немовля використовує свій власний, досить примітивний захист, який в певному сенсі, проте, оберігає його. Цей захист можна помітити в поведінці тримісячної дитини, коли вона, наприклад, відвертається від матері і не дивиться в очі (можна припустити, що прямий зоровий контакт такій дитині здається непередбачуваним і небезпечним, тому що в очах матері вона бачить занадто велику тривогу, розгубленість або страх за її здоров'я і життя). Дитина може вчитися стримувати свою потребу в прив'язаності і намагатися якомога менше тривожити дорослих, розвиваючи передчасну здатність до самозаспокоєння (однорічна дитина, наприклад, у тривожній ситуації може вважати за краще смоктати палець або ритмічно розгойдуватися, а не просити розради у мами).

Коли дитина довго плаче або тривалий час перебуває в дискомфорті та не знаходить розради й турботи, вона може відчувати роз-

рив, роз'єднання, втрату зв'язку з оточенням. Про те, що сталася така дисоціація, відокремлення, дитина може демонструвати всім своїм тілом: воно стає млявим, покірним, байдужим до турботи (наприклад, мама бере піврічну дитину на руки і гойдає, а вона не тулиться і не дивиться на неї) або до незручностей (це можна помітити, коли мати сповиває дитину, завдаючи їй певних незручностей, а вона взагалі не реагує на них).

У цьому стані млявості, байдужості до оточення дитина певною мірою позбавляється й тривоги: наслідком байдужості до навколишнього світу є й байдужість до тривог, що їх приносить навколишній світ.

Проте наслідком такого «звільнення» може стати:

- затримка в розвитку гармонійних стосунків з дбайливими дорослими, які здатні втішити дитину та змінити її тривожний стан на спокій і дати зрозуміти, що й тривога має своє закінчення;
- порушення комунікації та затримка психомовного та соціального розвитку.

Емоційна регуляція немовлят

Дітям у віці до 3-х років властиво експериментувати зі своїми емоціями. Коли дбайливі дорослі перебувають поруч з дитиною, вони можуть точно помітити наростання збудження у немовляти і допомогти йому відрегулювати свій стан (наприклад, заспівати тиху колискову чотиримісячній дитині, яка є занадто збуджена після гри з водою у ванночці). Якщо ж батьків немає поруч, дитина може відчувати, що емоції переповнюють, поглинають її.

Впродовж тривалого часу, допоки дитина не опанує функцію контролю за своїми емоціями (до 1,5–2 років, а у вкрай емоційних ситуаціях і довше – іноді до шкільного віку), стримувальну, пом'якшувальну функцію беруть на себе батьки. Їхня здатність контролювати і допомагати дитині регулювати емоції вельми залежить від того, до якої міри вони можуть розглядати свою дитину як окрему особу зі своїм власним розумом, емоціями і почуттями.

Розвиток дитини змушує її стикатися з ситуаціями, які неодмінно спричиняють у неї афективну реакцію, тому що є новими і незрозумілими їй. Батьки впродовж перших місяців життя дитини залишаються основним ресурсом для подолання складних емоційних ситуацій і опанування дитиною своїх емоцій. Досвід делікатної батьківської підтримки в приборкуванні почуттів малюка дозволяє дитині вчитися варіювати інтенсивність власних емоцій і переживати їх так, щоб вони не поглинали її цілком.

Розуміння дитиною себе і оточення

Розвиток суб'єктивного відчуття дитиною самої себе, свого тіла, своїх почуттів, вчинків і думок (почуття «Я») – центральний організаційний процес в психічному розвитку людини. Цей процес є вкрай залежним від взаємовідносин дитини з іншими людьми, від якості інтеракції, від емоційного відтінку і насиченості цих стосунків.

Здатність дитини любити і піклуватися про когось в майбутньому, відчувати цінність людських переживань, довіряти собі самому, мати владу над своїми емоціями і бажаннями багато в чому визначається тими ранніми стосунками, які вплинули на формування почуття «Я» немовляти.

Такі визначальні стосунки – це щоденний, рутинний досвід спілкування немовляти зі своїми близькими (батьками та іншими членами сім'ї). Поступово малюк розширює коло спілкування, досліджуючи можливості побудови стосунків з іншими людьми. І водночас він збагачує власне уявлення про себе самого. Діадні стосунки з матір'ю (перші місяці життя), потім – тріадні (другий–третій рік), а згодом – чотиристоронні, і далі по висхідній, стосунки з різними людьми і різними обставинами вимагають від дитини нарощування здатності до інтегрування різних способів власного існування.

Іноді може здаватися, що маленьким дітям стосунки з іншими людьми є нецікавими (наприклад, якщо в дитини є затримка розвитку, а надто в соціальній сфері чи комунікації). Керуючись цим оманливим уявленням, дорослі можуть обмежувати дитину в контактах, вважаючи їх непотрібними і такими, що не мають сенсу. Таке обмеження ускладнює для дитини не лише процес соціальної інтеграції, а й процес самопізнання, оскільки присутність іншої людини і спілкування з нею (навіть якщо це спілкування полягає лише в розгляданні або обміні поглядами) є неодмінною умовою для розвитку усвідомлення себе як людини.

Дитина переносить свої внутрішні переживання в реальні стосунки з різними людьми (наприклад, тримісячне немовля плаче, коли йому болить живіт, змінюючи інтонацію залежно від того, є чи нема поруч матері) і отримує новий досвід реальної взаємодії (мати заспокоює дитя, гойдає на руках, зігріває своїм теплом). Такий досвід своєю чергою сприяє тому, щоб у немовляти з'явилися нові уявлення та переживання з приводу самого себе, свого власного «Я». Таким новим досвідом для малюка може бути усвідомлення того, що навіть коли щось негаразд із ним або з його стосунками з іншими, він може, проте, взаємодіяти, спілкуватися, отримувати співчуття і давати раду неприємностям.

Цей циклічний процес пізнання себе і освоєння нових стосунків може ускладнитися, якщо дитина має перешкоди для безперервного адекватного спілкування з батьками чи з іншими людьми.

Це може відбуватися, якщо:

- дитина має затримку психоемоційного розвитку й розширення досвіду впливу на неї інших людей не стає досвідом взаємодії, і потрібно спеціальну допомогу батьків, аби новий досвід розуміння інших (а отже, і себе) немовля дійсно засвоювало;
- дитина, через особливості свого розвитку, здається незрозумілою іншим людям, і коло її спілкування не розширюється (батьки можуть відчувати незручність, коли їхня дитина спілкується з іншими, або не знати, як саме сприяти такому спілкуванню);
- батьки можуть бути для дитини занадто невловимими, рухливими в емоційному або поведінковому плані, і дитина не встигає опрацювати й асимілювати досвід спілкування з ними;
- дитина зазнає емоційного або фізичного насильства.

Набуття малюком уявлення про себе самого, усвідомлення свого «Я» і навколишньої реальності вельми залежить від адекватного поєднання турботи і догляду, які він отримує від дорослих, з його власним досвідом існування (тобто почуття і дії дитини безпосередньо пов'язані з почуттями і діями інших людей). За відсутності такого адекватного поєднання завдання інтеграції досвіду і внутрішніх переживань для дитини від народження до одного року може бути нездійсненим, і її психоемоційний розвиток опиняється під загрозою.

Соціально-емоційні стосунки, що оточують немовля, формують його внутрішній світ, тобто його власні уявлення про людей, явища, відносини, способи і можливості контактів та інтеракцій. Образи себе та інших у внутрішньому світі формуються під впливом базових типових патернів взаємодії немовляти з тими дорослими, котрі постійно піклуються про нього. Ці образи та уявлення почутеві, емоційно навантажені та відчуються тілесно. Вони розвиваються і змінюються, поєднуючись з досвідом, фантазіями, бажаннями, страхами, створюючи в душі дитини широке уявлення про світ. Поєднання уявлень, що їх дитина отримує з безпосереднього, реального спілкування з батьками, і тих, які вона формує у своєму внутрішньому світі, лягають в основу того способу, яким дитина стане спілкуватися з іншими людьми, роздумувати про них, відчувати емоції від взаємодії з ними.

Немовля ніби «розробляє» внутрішні «робочі моделі» побудови стосунків з оточенням – сталі способи взаємодії і способи уявлення людей, явищ або подій у своєму внутрішньому світі. Ці «робочі моделі» можуть згодом змінюватися під впливом особистого досвіду дитини, але можуть бути і настільки стійкими, що впливатимуть навіть на стосунки вже дорослої людини з її власними дітьми.

Уявлення повторюваного досвіду у внутрішньому світі дитини – невербальні, інтуїтивні та несвідомі. Дитина, наприклад, може майже фізично відчувати дискомфорт, коли наближується мати, яка відчуває неприховану і хворобливу тривогу та страх з приводу її здоров'я і розвитку. Захищаючи себе від емоційного дискомфорту, дитина може відсторонитися від матері емоційно, оскільки почуватиметься краще, дистанціюючись від її тривоги і, як наслідок, від неї самої. Такий спосіб взаємодії з матір'ю може стати визначальним для того, як саме ця дитина в майбутньому будуватиме стосунки, зокрема й близькі, з іншими людьми.

Ранній дитячий досвід відчуття самого себе в стосунках з іншими і з навколишнім світом стає майже «пам'яттю тіла», повторюючись несвідомо в стосунках, які дитина, навіть у дорослому віці, буде з іншими людьми, включаючи своїх власних дітей.

Розвиток самостійності маленької дитини

Маленька дитина на першому році свого життя проходить у своєму психоемоційному розвитку значний шлях від дуже близьких стосунків з людиною, яка за нею доглядає (з матір'ю), до набагато більш різноманітних і не таких замкнутих стосунків з багатьма людьми. Крок за кроком вона розширює своє уявлення про себе і матір як про окремих осіб, поступово відділяючи «себе» від «не себе». Віддаляючись від матері, малюк знаходить довкола себе простір, повний іграшок, звуків, речей і людей, який він хоче і може досліджувати та пізнавати.

Деякі з цих іграшок або речей (м'які ведмедики і зайчики, подушечки і ковдрочки) стають на якийсь час його супутниками, розрадниками і заспокоювачами. Їм дитина ніби передає деякі важливі функції (заспокоєння, розради), які раніше залежали лише від матері. Такі утішители-забавки стають для маленької дитини підтримкою під час переходу з її повної залежності від материнської регуляції її емоцій і переживань до саморегуляції, коли дитина сама стає в змозі забезпечувати свою душевну рівновагу. Забавки і предмети (улюблена ковдрочка, в яку можна завернутися, коли сумно, або ведмедик, вушко якого можна смоктати, коли втомився, тощо), які допомагають дитині від одного до двох–трьох років у такому емоційному дорослішанні, називаються перехідними об'єктами. Вони, разом з заспокійливими та спонтанними іграми, що відновлюють сили дитини, утворюють перехідний простір, в якому дитина може безпечно та поступово плекати свою самостійність.

Простір, наповнений перехідними об'єктами, іграми, власними думками і фантазіями дитини, відповідає її потенційній здатності відчувати себе незалежною та креативною.

Дитина в півтора–два роки все ще дуже потребує матері, і так само сильно вона потребує безпечного простору для власних самостійних експериментів. Переживаючи досвід незалежності та самотності у присутності матері (наприклад, самостійно бавлячись певний час або спілкуючись зі сторонньою людиною так, ніби матері поруч немає, але знаючи, однак, про її присутність), дитина використовує

емоційний простір, що звільнився від стосунків первинної близькості (майже злиття) з матір'ю, як перехідний для тренування своєї майбутньої незалежності.

Розширення такого перехідного простору, а отже, і позитивний досвід самостійності (емоційної та фізичної) залежать від здатності матері до толерантного ставлення до самостійності дитини. Ця толерантність стосується здатності матері надавати дитині допомогу там, де вона дійсно її потребує, і не втручатися в її дослідження навколишнього світу у сферах, доступних і безпечних для її самостійних дій і ідей. Дослідження фізичного простору і дослідження власних почуттів (любові, ненависті, сорому, тривоги, агресії) відбуваються в емоційному просторі, що розширюється з розвитком дитини. Такий емоційний простір відіграє роль переходу від злиття з матір'ю до міжособистісних стосунків з різними людьми у реальному світі, який не настільки передбачуваний та емоційно безпечний для дитини, як світ її дбайливого оточення.

Тривога матері з приводу здоров'я дитини (чи надмірна власна особистісна тривожність) може суттєво вплинути на її здатність підтримувати самостійність дитини і знизити тенденцію перехідного простору до розширення у міру зростання і розвитку дитини. Матері маленьких дітей із затримками або порушеннями розвитку можуть хворобливо переживати розширення ігрового та комунікаційного простору дитини, оскільки вони стурбовані тим, що дитина страждатиме, якщо залишиться без їхньої постійної уваги і підтримки.

Освоюючи навколишній світ і розширюючи простір своєї активності від дуже тісних відносин з матір'ю, яка завжди оберігає своє дитя, до більш відкритих стосунків з оточенням, дитина вступає в процес сепарації-індивідуалізації. Тодлери (діти у віці від початку ходіння до трьох років) переживають час, коли вирішується внутрішній конфлікт дитячої душі: є потреба і бажання самостійності, з одного боку, та бажання бути маленьким і залишатися поряд з матір'ю – з іншого. Цей вік вважають кризовим, а діти тоді дивують своєю активністю, капризами і неслухняністю.

Зростаюча здатність дитини володіти своїм тілом і своїми емоціями стає для неї одночасно і задоволенням, і основою для конфлікту з батьками. Цей конфлікт стає очевидним, коли дитина починає

експериментувати не лише з забавками, їжею і домашніми предметами, а й з почуттями любові і ненависті, примушуючи своєю поведінкою турботливих дорослих то захоплюватися і розчулюватися, то гніватися та обурюватися, то зневірятися і відчувати тривогу. Переживання самої дитини стають чимраз багатограннішими, і вона намагається будувати з людьми багаті на почуття різноманітні стосунки.

Здатність батьків толерантно ставитися до дитини в тих непростих ситуаціях, які вона постійно створює через своє прагнення до самостійності, є центральною ланкою в допомозі дитині освоїти вміння усвідомлювати і контролювати свої емоції.

Харчування та догляд

Від народження до трьох місяців, як правило, дитина харчується рідкою їжею (материнським молоком або молочними сумішами). У цей період зручна поза дитини, коли вона їсть, повністю залежить від матері, оскільки тільки наприкінці третього місяця життя дитина стабілізує тіло по середній лінії і вчиться тримати голову. До того часу мати стабілізує малюка за допомогою своїх рук, а це є важливим, щоб лицьові м'язи немовляти працювали більш синхронно і незалежно. Оптимальне положення для годування дитини в цей період таке: голова дитини лежить на згині ліктя в мами, руки дитини зібрані перед її грудьми, ніжки теж зведені разом. Така поза для малюка є дуже стабільною, йому не треба напружувати власне тіло, тому годування відбувається якісніше. Щоб годування проходило комфортно і для мами, вона може підкладати подушечку під руку, на якій лежить голова дитини, і ставити невисокий ослін для ноги з протилежного боку. В цей період рухи язика, губ і нижньої щелепи мінімальні, оскільки не потрібно робити особливих зусиль, щоб проштовхнути рідину і проковтнути її. Язик набуває форми чашечки, рухи його спрямовані вперед-назад. Губи мають округлу форму і не дуже сильно обхоплюють сосок чи соску.

У віці від трьох до шести місяців, коли дитина вже вміє тримати голову в положенні лежачи на спині і животі, у вертикальному положенні з підтримкою за грудну клітку, її голова тепер стабільна, мати починає вводити прикорм з ложки. Під час годування грудьми або з пляшечки руки дитини мають бути перед грудьми, адже це дає їй можливість почати притримувати груди або пляшечку, що є дуже важливою навичкою самообслуговування: невдовзі малюк

зможе сам підносити пляшечку до рота і пити з неї. Дитина може перебувати тепер у більш вертикальному положенні при годуванні – наприклад, у кріселку для годування, нахиленому під кутом 45°. У такому положенні стравохід дитини розташований більш вертикально, і до нового способу вживання їжі з ложки вона при звичаюватиметься швидше, оскільки дитина освоює нові рухи язика і губ. Для того, щоб проковтнути густішу рідину, малюк рухає язиком угору і вниз. Нижня губа починає висуватися вперед, щоб підтримувати ложку або край чашки при вживанні рідини.

У віці від шести до дев'яти місяців дитина вже починає їсти сидячи. Коли дитина сидить під час годування, її поза має бути дуже стабільна. Дитині слід забезпечити можливість сидіти з повністю вертикальним тулубом, а також має бути досить простору для того, щоб усі великі суглоби ніг (тазостегновий, колінний, гомілковостопний) могли згинатися під кутом 90°. Обов'язково має бути підставка під ніжки, на яку можна спиратися ступнями. Така стабільна поза дає дитині можливість діяти незалежно лицьовими м'язами, що забезпечує полегшення ковтання, розминання та жування нових видів їжі.

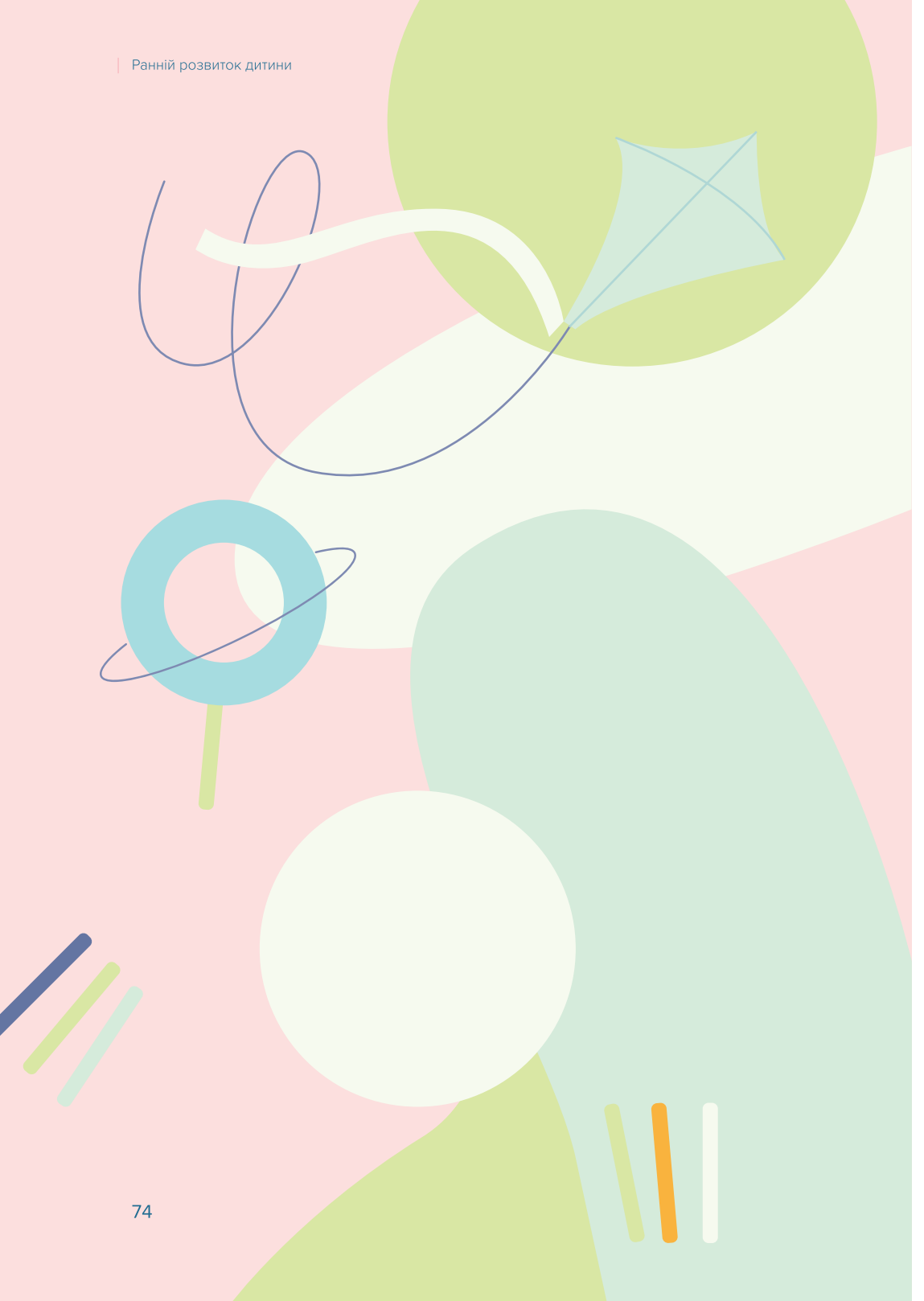
У шість місяців дитині можна давати сухе печиво або бублики. У цьому віці малюк вчиться жувати. Дитина тягне бублика до рота, водить ним по яснах, стискає губами, розсмоктує і намагається ковтати, але ще не може відкусити. Це – період підготовки до прийому твердої їжі. Рухи язика урізноманітнюються: він починає рухатися вправо-вліво і назад (углиб рота).

У віці від семи до дев'яти місяців дитина вчиться вживати протерту та деякі види твердої їжі. Малюк набуває нових навичок: їсть протерту їжу з ложки, кусає тверду їжу (печиво, сухарі), затримує їжу в роті, п'є з чашки, яку тримає дорослий. Рухи губ, щік, язика та щелеп стають більш координованими і різноманітними, допомагаючи малюкові відкушувати, розжовувати і проштовхувати їжу, щоб проковтнути її. Стабільна поза під час годування для дитини є вкрай важливою, адже вона допомагає йому координувати рухи руки, очей, що важливо для подальшого розвитку самостійних навичок вживання їжі.

У віці від дев'яти до дванадцяти місяців дитина вже може тримати в руках ложку і підносити її до рота. Малюк може відкушувати, прожовувати і ковтати тверду їжу, рухи язика ще більш урізноманітнюються, він рухається вниз-вгору, вперед-назад (углиб рота), вліво-вправо.

Становлення системи вигодовування спирається не лише на рефлекси. Добре відомо, що емоційний стан матері впливає на здатність дитини брати груди, а також слушним є той факт, що діти навіть від самого народження різняться в плані легкості чи, навпаки, складності годування. Чимало можна буде сказати про психологію початку вигодовування і його продовження. Це аж ніяк не є спробою зменшити значення фізичної сторони вигодовування, яку все ще ретельно досліджують у рамках педіатрії. Для вивчення цього питання передусім потрібна співпраця і взаєморозуміння між тими, хто добре знається на фізичній складовій (включаючи фізіологію, анатомію, неврологію, біохімію), і тими, хто починає дізнаватися щось про психологічну сторону.

У порушеннях харчування в дітей дещо старшого віку роль емоційного стану стає очевидною. Існують різноманітні поєднання фізичних і психічних аспектів у питаннях харчування маленької дитини. Якщо емоційний розвиток немовляти порушується, харчування також може бути утруднено. Розпізнавши суть дитячого емоційного страждання доросли зможуть багато чого зробити для вирішення проблеми та запобігання тим психологічним порушенням, які беруть початок в ранньому дитинстві.

Післямова

Що молодша дитина, то більше вона потребує різнобічної допомоги. Проте ця допомога забезпечується не лише якісним доглядом за дитиною, а й створенням умов, які сприяють набуттю нею її особистого досвіду, необхідного для розвитку.

Гармонійний розвиток дитини залежить від багатьох взаємопов'язаних речей:

- **Від дитини:** її фізичного стану, здоров'я, а також сенсомоторного, мовленнєвого, когнітивного та емоційного розвитку;
- **Від оточення:** безпеки і комфортності помешкання дитини, наявності адекватних до віку та розвитку дитини забавок, побутового і, в разі потреби, реабілітаційного приладдя, присутності в її житті дорослих, що можуть забезпечити підтримку та піклування;
- **Від наявності адекватних для дитини завдань**, що їх ставить її оточення (наприклад, необхідність доповзти до іграшки, щоби побавитися, або тримати ложку, щоби самостійно їсти, або подати зрозумілий сигнал дорослому, щоби отримати бажане, тощо). Вирішення посильних для дитини завдань, що їх ставить адекватне оточення, які ускладнюються з поступальним розвитком, зміцнює уміння і навички дитини, а також її емоційно-вольову сферу і особистісну самооцінку.

Також необхідно пам'ятати, що маленькі діти вчаться найкраще з досвіду самого життя, безперервно освоюючи знання і вміння в щоденній активності з близькими людьми в знайомих життєвих ситуаціях.

А також те, що саме спілкування маленької дитини з батьками в різноманітних життєвих ситуаціях забезпечує малюкам досвід, що сприяє їх розвитку та навчанню.

